

Հայկական Լեգէոնը պատմական, իրաւական ու քաղաքական հարցերու լոյսին տակ եւ վաւերագրեր

ԶՕԲ . Ա . ԳԱՐԱՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

Ա. Աշխարհամարտի (1914—1918 թթ.) ընթացքին, ազգային բանակներու մէջ օտարներու կամաւոր յանձնառութեանց տարածումը ստացաւ հաւաքական ընդլից, միեւնոյն ազգին պատկանող օտարներէ բազկացած ամբողջական միաւորներու կազմութեան պատճառով: Այս իրողութիւնը կը բացատրուէր գերեզմարեալ ժողովուրդներուն պատերազմին մասնակցելու փափաքով՝ թշնամի ճակատներու վրայ այն պետութեան կողքին, որուն ակամայ հպատակներն էին: Ժողովուրդներ, որոնք այդ ձեւով, այսինքն զիրենք ճնշող պետութեան պարտութեամբ, կ'ուզէին մօտեցնել իրենց ազգային ազատագրութեան ժամը: Յիշենք ամենէն աւելի ծանօթ պարագաները. լեհերը եւ չեխոսովաքները՝ Եւրոպայի մէջ, արաբները՝ Միջին Արեւելքի մէջ:

Բայց մենք կ'ուզենք խօսիլ քիչ ծանօթ պարագայի մը մասին, որ հետաքրքրական է սակայն մէկէ աւելի պատճառներով: Ո՞ւրքը կը վերաբերի Արեւելեան Լեգէոնին: Այս միաւորին կազմութիւնն ու գոյութիւնը տեղի տուաւ իրաւական խնդիրներու, որոնք կապ ունէին նաեւ քաղաքականութեան հետ: Սակայն իրողութիւնները հասկընալու համար անհրաժեշտ է յիշել կարգ մը պատմական դէպքեր:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ

1914 թ.ի նոյեմբերին, Թուրքիա, Կլեբոնական Կայսրութեանց կողքին, պատերազմի կը մտնէր Դաշնակիցներու դէմ: Թուրք կառավարութիւնը, օգտուելով այն իրողութենէն որ Եւրոպայի մէջ հանրային կարծիքը դրազած էր տեղի ունեցող պատերազմով, ուղեց իրագործել իր տիրապետութեան տակ ապրող հայերու ամբողջական բնաջնջման իր ծրագիրը: Դիւալին ծրագիրը մը, որուն մշակման իրենց մասնակցութիւնը բերին գերման խորհրդակցաններ, դործադրութեան գրուեցաւ: Աւելի քան մէկուկէս միլիոն հայեր ջարդուեցան Արեւմտեան Հայաստանի մէջ, 1915-1918 թթ.(1): Հայերը իրենց տկար միջոցներով, դիմադրեցին թուրք պաշարողութիւնը եւ բանակին, հոն, ուր կարելի եղաւ, սակայն պարտուեցան գրեթէ միշտ թուրքերու թուական գերադասնցութեան հետեւանքով: Հազուապէս շրջաններէն մէկը, որուն բնակիչները փրկուեցան, եղաւ Մուսա-Տաղը, կամ՝ ձեպէլ-Մուսան:

Այս անունով կը կոչուի, Ալեքսանտրէթի ծոցին դիմաց, Հիւս. Սուրիոյ մէկ շրջանը, ուր հայ գիւղացիներ կ'ապրէին անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր(2): Ծուրջ հինգ հազարի հասնող այս լեռնացիները մէկուկէս ամիս շարունակ կատաղօրէն դիմադրեցին ջարդարաներուն(3): Սակայն իրենց զինամթերքն ու պաշարը սպառելով, անոնք ալ պիտի ենթարկուէին իրենց հայրենակիցներուն ճակատագրին, երբ հրաշալի դիպուածով մը յաջողեցան կապ հաստատել Փրանսական ռազմաճակատի հետ, որոնք կը շրջէին Ալեքսանտրէթի ծոցին մէջ: Ծնորհիւ Սուրիոյ նաւարաժինի հրամանատար ծովակալի մտահամուրթեան եւ անոր նաւազներու քաջութեան, բոլոր վերապրողները նաւ առնուեցան եւ փոխադրուեցան Փոր-Սայիտ, Ե-

1. Համաշխարհային Ա. պատերազմի ընթացքին բուրբերու կողմէ հայոց դէմ գործադրուած ցեղասպանութեան մասին տես՝ J. Bricaud, *L'Arménie qui Agonise*, Paris, 1916. H. Gibbons, *La Page la Plus Noire de l'Histoire Moderne*, Paris, 1916. J. Lepsius, *Rapports Secrets*, Paris, 1920. J. de Morgan, *Contre les Barbares de l'Orient*, Paris, 1918. H. Morgenthaw, *Les Faits les Plus Horribles de l'Histoire*, Paris, 1918:

2. ձեպէլ-Մուսան, որ Սուրիոյ մաս կը կազմէ, Թուրքիոյ փոխանցուեցաւ 23 Յունիսի 1939 թ.ի ֆրանսօ-բուրբ դաշնագրով: Ալեքսանտրէթի Սանճաֆի փոխանցումը Թուրքիոյ, հոգատար պետութեան կողմանէ, օրինակամ չէր: Սուրիա չճանչցաւ զայն:

3. Frantz-Werfel, *Les Quarante Jours de Moussa Dagb*, Traduction française, Paris, 1934.

զիպտոս, 1915 թ.ի Սեպտեմբերին(4) : Բոլոր անոնք, որոնք զէնք վերցնելու ընդունակ էին, երախտադիտութենէ մղուած, ուզեցին զինուորագրուիլ Փրանսական բանակին մէջ, կուսելու համար թուրքերուն զէմ եւ ազատագրելու իրենց օճախները : Ֆրանսական կառավարութիւնը տեղեակ պահուեցաւ հայերու այս փափաքին, եւ, սպասելով Բարիդի որոշումին, կամաւորները ստացան իրենց նախնական վարժութիւնները, Փրանսացի նաւազներու կողմէ(5) :

Սակայն Փրանսական զրօշի տակ հայ զինուորական միւսերի մը կազմութիւնը ամբողջ տարի մը ուշացաւ քաղաքական պատճառներով : Անգլիա, որ այն օրերուն ստանձնած էր Եգիպտոսի հոգատարութիւնը, ինք կ'ուզէր հայերը մուծել Արևելքի իր բանակին մէջ : Սակայն հայերը կը սնդէին Փրանսական բանակին մէջ ծառայել : Խնդիրը լուծուեցաւ միայն 1916 թ.ին, երբ Ֆրանսա եւ Անգլիա, Ժորժ Փիքո-Սայքս համաձայնադրով, հասկացողութեան եկան Միջին Արևելքի իրենց ապագայ քաղաքականութեան մասին :

Անգլիացիներուն հետ համաձայնութիւն մը գոյացաւ հայկական կամաւորական զօրախումբի մը կազմութեան մասին : Ֆրանսական կառավարութիւնը իւրացուց Լոնտոնի թելադրութիւնը՝ «Կիպրոսի մէջ համախմբելու այն հայերը, որոնք կը փափաքէին գործակցել, Փրանսական զրօշի տակ, իրենց հայրենիքի ազատագրութեան»(6) : Բարձրաստիճան սպայ մը զրկուեցաւ Փոր-Սայխտ՝ ուսումնասիրութեան համար : «Նոր տեղեկութիւններ ստացուած ըլլալով, որոնք ցոյց կու տային, թէ սուրիացիներ եւս փափաք կը յայտնեն կուսելու թուրքերու զէմ», նոյն սպան հրաւիրուեցաւ «ընդլայնելու իր ուսումնասիրութիւնը Եգիպտոսի, Ֆրանսայի եւ Ամերիկայի մէջ ապրող սուրիացիներու հաւանական օգտագործման հարցին վրայ»(7) :

Մինչ այդ՝ Հայ Ազգ. Պատուիրակութիւնը գործը ձեռք առած

4. Ծովակալ Տարբիժ Տը Ֆուրնէ ուզեց ազատեալները Կիպրոս տանիլ, սակայն տեղւոյն անգլիական իշխանութիւնները սուր հակառակեցան : Ծովակալը այս վերջինները կատարուած իրողութեան առջեւ դրաւ հայերը ցամաք հանելով Փոր-Սայխտ առանց արտօնութիւն ուզելու : (Տես՝ Commandant Benoist d'Azy, I. Origine de la Légion d'Orient, Paris, 1939, p. 5) :

5. Նոյնը, էջ 7 :

6. Տեղեկագիր պատերազմական նախարարին, քիւ 7549-9/11 եւ 14 Նոյեմբերի 1916 քուակիր (Ֆրանսական Բանակի Պատերազմական Սպասարկութեան Արխիւներ (յետ այսու, Ֆ. Բ. Պ. Ս. Ա.) Levant, Carton 1, L. O.) :

7. Նոյնը :

էր այն բանակցութեանց շրջագիծին մէջ, զոր կը վարէր Դաշնակից պետութեանց հետ Հայկական Հարցին շուրջ(8) : 27 Հոկտեմբերի 1916 թ.-ին, ան երբեակ համաձայնութիւն մը կնքեց Կիլիկիոյ մասին, Լոնտոնի մէջ, ուր Անգլիա եւ Ֆրանսա ներկայացուած էին Սայքսի եւ Փոթոժ Փիլթոյի կողմէ, երկու զիւանադէտներ, հեղինակները իրենց անունը կրող եւ Օսմանեան կայսրութեան բաժանման մերարեւակ հռչակաւոր դաշնադրին : Երկու պետութիւնները կե-րաշխաւորէին հայերու ինքնորոշման իրաւունքը Կիլիկիոյ մէջ, որ պիտի դրուէր Ֆրանսական հոգատարութեան տակ : Հայ Ազգ. Պատուիրակութիւնը յանձն կ'առնէր, Ասիոյ մէջ Թուրքիոյ գէմ կուու-լու համար, բոլոր հայ գաղութներէն կամաւորներ հայթայթել :

15 Նոյ.ի 1916 թ.-ին, նախարարական որոշումով ստեղծուեցաւ կամաւորներու գունդը : Որոշման առաջին յօդուածը կը տրամադրէր. «Կիլիկիոյ մէջ պիտի ստեղծուի Արեւելեան Լեզնոն մը, օսմանեան ծագումով կամաւորներէ, որոնք յանձն պիտի առնեն իբրեւ օժանդակ ծառայել Ֆրանսական զրօշի տակ, պատերազմի ընթացքին, օգտագործուելու համար Ասիական Թուրքիոյ մէջ»(9) : «Արեւելեան Լեզնոն» անունը տրուեցաւ անոր Ազգ. Պատուիրակութեան առաջարկով, խուսափելու համար թուրք կառավարութեան մրէժխնդրութեանէ՝ Թուրքիոյ հայոց մնացորդացին դէմ : Նոյն պատճառով, հայ բառին փոխարէն, գործածուեցաւ «օսմանեան ծագումով կամաւորներ» արտայայտութիւնը :

Կամաւորներու թիւը չէր ճշգուած. նախարարական որոշման երկրորդ յօդուածը կը նախատեսէր որ «ըսասակներու թիւը համեմատական պիտի ըլլայ ստանձնուած յանձնառութեանց» :

Հայ կամաւորները եկան ամէն կողմէ : Ծատ հասկնալի է որ դէների ընդունակ ճեպէլ-մուսացիները, որոնք բնակած էին Փոքր-Ասիայի մէջ, Լեզնոնի կորիզը կազմեցին : Ամերիկահայ գաղութը շատ մեծ թիւով կամաւորներ տուաւ մինչեւ 2 Ապրիլի 1917 թ., երբ Միացեալ Նահանգներ պատերազմի մէջ մտան, եւ արգելուեցաւ ամերիկահայերու կամաւոր ծառայութիւնը Արեւելեան Լեզնոնին : Ուրիշ կամաւորներ եկան Եգիպտոսէն, Ֆրանսայէն : Միջլատքի եւ Սինայի ճակատներէն անգլիացիներու կողմանէ թրքական բանակէն առնուած հայ ռազմազերիները եւս կամաւոր արձանագրուեցան :

8. Այս պատուիրակութիւնը, որուն վստահուած էր հայկական դատին պաշտպանութիւնը մեծ պետութեանց մօտ, հաստատուած էր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գեորգ Ե-ի կողմէ, 1914-1918 թթ. պատերազմի նախօրեակին :

9. Նախարարական որոշում, 15 Նոյեմբերի 1916 թ.-ի (Ֆ. Բ. Պ. Ս. Ա. Levant, Carton 1, L. O.) :

կազմուած եւ մարզուած կիպրոսի մէջ, Լեզէոնը Պաղեստինի ճակատը մեկնեցաւ միայն 1918 թ.ին: Այս ուշացումին պատճառը մասնաւորաբար անդլիացիներու ձգտումն էր, քաղաքական յետին ձառով, խուսափելու այս ճակատին վրայ Ֆրանսական զորքերու ներկայութենէն: Արեւելեան Լեզէոնը, կազմուած իբրեւ արշաւազունդ, 1918 թ.ի Սեպտեմբերին փայլուն մասնակցութիւն մը բերաւ զօրավար Ալենպիի յարձակողականին(10): Օղտազորեկով ճակատին քայքայումը, սրարշաւ, ան գրաւեց Լիբանանը: 30 Հոկտ.ի 1918 թ.ին, Թուրքիոյ հետ Մուտրոսի զինադադարի(11) ստորագրութենէն ետք, Արեւելեան Լեզէոնը, զօրացուած չորսորդ զուսարտակով մը, որ տեղւոյն վրայ կազմուեցաւ թուրք բանակէն դերի առնուած հայ զինուորներէ, ձեռնարկեց կիլիկիոյ գրաւման: 1918 թ.ի Դեկտեմբերի վերջը այդ գրաւումը աւարտած էր(12):

Մինչ այդ, Հայ Ազլային Պատուիրակութիւնը, տրուած ըլլալով որ օրուան քաղաքական կացութիւնը այլեւս արդէնք չէր, պահանջած էր որ Արեւելեան Լեզէոնը անէ Հայկական Լեզէոն անունը: Արեւելքի Ֆրանսական քաղաքային եւ զինուորական իշխանութիւնները, Բարիդի այս մասին հարցուցած խորհուրդին նպատաւոր կարծիք յայտնած էին: Այսպէս, 1919 թ.ի սկիզբը, Արեւելեան Լեզէոնը իրաւականօրէն երկու միւտուորներու վերածուեցաւ. Հայկական Լեզէոնը՝ չորս զումարտակներով եւ Սուրիական Լեզէոնը՝ մէկ զումարտակով(13): Այս բաժանումը իրականութեան մէջ

10. Արեւելեան Լեզէոնը գրաւեց Արարայի կարեւոր դիրքը Բաֆաթի մօտ: Զօրավար Ալենպի իր 20 Սեպտեմբերի 1920 թուակիր օրակարգին մէջ կը յայտարարէր. «Արեւելեան Լեզէոնը կամ Հայկական Լեզէոնը կարեւոր բաժին մը ունեցաւ 19 Սեպտեմբերի 1918 թ.ի Պաղեստինի ֆակատին վրայ տեղի ունեցած մեծ ֆակատամարտի ընթացքին: Ես ասով հպարտ եմ» (Colonel L'Hospitalier, **Histoire des Anciens Combattants Arméniens, 1914-1918**, Paris, 1956, p. 41):

11. Մուտրոսի զինադադարի պայմանագրութիւն, 30 Հոկտեմբերի 1918 (Martens, **Nouveau Recueil Général de Traités 3e Série, t. 2**, p. 159):

12. Արեւելքի Ֆրանսական Զօրագունդերու հրամանատար զօրավարին քիւ 9018/3 եւ 28 Դեկտեմբերի 1918 թուակիր տեղեկագիրը ուղղուած անգլիական Իլ. Զօրամարմինի հրամանատարին, որուն ենթակայ էր (Ֆ. Բ. Պ. Ս. Ա. **Levant**, Carton 5, L. O.):

13. Պատերազմական նախարարին քիւ 546-9/11 եւ 18 Յունուարի 1919 թուակիր ծանօթագիրը Արեւելեան Լեզէոնի կազմութեան եւ անոր Հայկական Լեզէոնի եւ Սուրիական Լեզէոնի բաժանման մասին (Ֆ. Բ. Պ. Ս. Ա. **Levant**, Carton 5, L. O.):

արդէն եղած էր, քանի որ բոլոր հայ կամաւորները Կիլիկիա շրջանում էին, մինչ սուրիացիները պահուած էին Լիբանան(14) : Այսպէս կազմուած երկու միաւորները պահեցին Արեւելեան Լեզէոնի իրենց իրաւական վիճակը : Հայկական Լեզէոնը Կիլիկիոյ մէջ մասնակցեցաւ Փրանսական բանակին կողմէ քեմալական զորքերու դէմ մղուած կռիւններուն, եւ լուծարքի ենթարկուեցաւ 1 Սեպտեմբերի 1920 թ.ին : Իսկ Սուրիական Լեզէոնը աւելի ուշ վերածուեցաւ «Արեւելքի Մասնաւոր Զօրախումբերու», - բաղկացած սուրիացի եւ լիբանանցի կամաւոր զինուորներէ - որոնք ծառայեցին Փրանսական զբօշի տակ եւ այս երկու երկիրներու անկախութենէն ետք, հիմը կազմեցին անոնց ազգային բանակներուն :

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԼԵԳԷՈՆԸ ԵՒ ԻՐԱՒՈՒՆՔԸ

Արեւելեան Լեզէոնի կազմութիւնը յարուցեց մէկէ աւելի իրաւական խնդիրներ, զորս հետաքրքրական է ուսումնասիրել :

Առաջին հերթին, միջազգային իրաւունքի տեսակէտէն, օրինականութեան հարցը կար այն մասին, թէ Փրանսա կրնա՞ր ծառայութեան կոչել օտարներ, հպատակները պետութեան մը, որուն դէմ ինք պատերազմի մէջ էր : Արտօնուած էր նման քայլ մը : Կարելի է զբաղան պատասխան տալ : Ազգերը զործնականին մէջ միշտ ընդունած են որ պատերազմի մէջ զանուոյ պետութիւն մը իր բանակին մէջ առնէ թշնամի պետութեան հպատակները : Յեղափոխական կամ ազատագրական պատերազմներու ընթացքին թշնամի կողմի քաղաքացիները յաճախ զինուորագրուեցան հակառակորդներուն կողմէ : Օրինակ՝ Փրանսացի տարազիրներ, որոնք անգլիական բանակին մէջ ծառայեցին Փրանսական Յեղափոխութեան ընթացքին, եւ աւստրիահպատակ խոտլացիներ՝ փրեմոնթական բանակին մէջ, 1859 եւ 1866 թթ.ու պատերազմներու ընթացքին : Եւ միջազգային պայմանագրական իրաւունքի մէջ ոչինչ կարգիլէ նման արարք մը : Ճիշդ է, որ Լա Հէյի 18 Հոկտեմբերի 1907 թ.ի Դ. պայմանագրութեան յաւելուածի 23-րդ յօդուածը վերջաւորութեան կը արամադրէր որ «պատերազմող կողմին արգիլուած է նոյնպէս թշնամի կողմին հպատակները ստիպել մասնակցութիւն բերելու իրենց դէմ ուղղուած

14. Արեւելքի Ֆրանսական Զօրախումբերու հրամանատար գործակալին Բիւ 53/G եւ 12 Յունուարի 1919 Բուակիր հեռագիրը, ուղղուած պատերազմական նախարարին, հետեւեալ բաւանշանները կու տայ Արեւելեան Լեզէոնի միաւորներուն համար. հայկական չորս գումարտակներ, 4124 զինուոր. սուրիական մէկ գումարտակ՝ 698 զինուոր (Ֆ. Բ. Պ. Ս. Ա. Levant, Carton 5, L. O.):

պատերազմական գործողութիւններու, նոյնիսկ այն պարագային, երբ անոնք իր զինուորական ծառայութեան մէջ կը գտնուէին պատերազմը սկսելէն առաջ»․ սակայն կարելի է ուշադրութեան յանձնել որ այս տրամադրութիւնը չէր վերաբերեր Արեւելեան Լեզէոնի զինուորներուն: Արդարեւ, լեզէոնականները Դաշնակիցներու կողմէ բռնազատուած չէին կռուելու Թուրքիոյ դէմ: Արեւելեան Լեզէոնը բաղկացած էր հայերէ եւ սուրիացիներէ, որոնք կամաւորաբար յանձն առած էին պատերազմի վերեւը ճնշողին դէմ: Մնաց որ Ֆրանսան չէր ծածկած ազդութիւնը անոնց, որոնք եկած էին զինուորազրուելու իր դրօշին տակ: նախարարական որոշումը յտակօրէն նշած էր անոնց «օսմանեան ծագում» ունենալու հանգամանքը: Եթէ այս կամաւորներուն ցեղին անունը տալէ խուսափած էին, այն միակ մտահոգութեամբ էր. որ անոնց հայրենակիցներուն խնայուի թրքական վրէժխնդրութիւնը:

Ընդհակառակը, Արեւելեան Լեզէոնի կազմութիւնը Փրանսական ներքին իրաւունքի տեսակէտէն կէտեր յարուցեց: Բանակի զինուորազրուութեան 21 Մարտի 1905 թ.ի օրէնքը (յօդ. 3) միայն Օտար Լեզէոնին մէջ կը թոյլատրէր օտարներու ընդունումը եւ հինգ տարւան շրջանի մը համար: 3 Օգոստ.ի 1914 թ.ի հրամանագրով կառավարութիւնը արտօնած էր օտարներու ընդունումը այս միաւորին մէջ պատերազմի տեւողութեան համար, սակայն, այնուհետեւ, 16 Օգոստ.ի 1915 թ.ի օրէնքը նախատեսած էր. «Ներկայ պատերազմի ամբողջ տեւողութեան եւ Փրանսական հողամասի ամբողջ տարածքին վրայ արգիլուած է Փրանսական բանակին մէջ ընդունիլ, Օտար Լեզէոնի անունով, Փրանսայի կամ անոր դաշնակիցներուն հետ պատերազմի մէջ գտնուող պետութեանց հպատակներ»(15):

Այսպիսով, այս օրէնսդրութիւնը արգելք մըն էր Օտար Լեզէոնին մէջ հայերու եւ սուրիացիներու զինուորազրուութեան, որովհետեւ, իրրեւ օսմանեան հպատակներ, Դաշնակիցներուն հետ պատերազմի մէջ գտնուող պետութեան մը հպատակներն էին: 16 Օգոստ.ի 1915 թ.ի օրէնքի լայն մեկնարանութիւնը կը թոյլատրէր Փոքր-Ասիայի հայերու եւ Եգիպտոսի մէջ անգլիացիներու ազատագրած ռազմադերիներու զինուորազրուութիւնը, որովհետեւ տեղի կ'ունենար Փրանսական հողամասէն դուրս: Սակայն բոլոր անոնք, որոնք կը գտնուէին Փրանսայի մէջ, եւ ղլխաւորաբար Ամերիկայէն եկող հայերն ու սուրիացիները, որոնք լեզէոնականներու մեծամասնութիւնը կազմեցին եւ որոնց արձանագրութիւնը տեղի կ'ունենար Մար-

15. 16 Ordonnances 1915 p.ի optéfi (Duvergier, Collection Complète des Lois, Décrets, Ordonnances, Nouvelle série, t. 15, p. 244):

սէյլի եւ Պորտոյի մէջ, իրենց ցամաք ելլելէն ետք, չէին կրնար զինուորագրուիլ Օտար Լեզէոնին: Կը թուի թէ Փրանսական կառավարութիւնը մտածած է շրջանցել օրինական արդէլքը՝ հայերն ու սուրխացիները բանակի մէջ մուծելով իրբեւ օժանդակներ(16):

Սակայն գծուար էր զիտնալ, թէ այս բառը ինչ կը նշանակէր: Փրանսական զինուորական իրաւունքը կ'անզիտանար օժանդակ զինուորի վիճակէն բխող իրաւական կացութիւնը, վիճակ մը, որ հասարակաց ոչինչ ունէր «օժանդակ ծառայութեանց» սահմանուած զինուորի վիճակին հետ՝ իր Ֆիզիքական անընդունակութեան պատճառով(17): Այս բառին ընթացիկ իմաստը եւս մեզ չի լուսարաներ: Լիթրէի համաձայն, օժանդակը, զինուորական տեսակէտէն, ան է, «որ կ'օգնէ իր զէնքերով»(18): Այս բնորոշումին համաձայն, եթէ սկսք է պատերազմի մէջ երկրորդական դեր մը վերագրել օժանդակին, ինչպէս հաղորդակցութեանց զիճերու եւ պահեստներու պահպանութիւնը, ստիկա չի համապատասխաներ Արեւելեան Լեզէոնի զինուորներուն իրաւական կացութեան, որոնք զինուորագրուած էին պատերազմելու համար. Փրանսական հետեւակազօրքի զումարտակի տիպով միւսերներով կազմուած էին, եւ որոնք իրապէս պատերազմ ըրին թուրքերուն դէմ Պաղեստինի ճակատին վրայ, եւ Կիլիկիոյ մէջ: Միւս կողմէ, Լեզէոնականին ստորագրած յանձնարարութեան աբոր կը պարունակէր հետեւեալ արտայայտութիւնը. «Ան յայտարարեց... թէ կ'ուզէ զինուորագրուիլ Արեւելեան Լեզէոնի մէջ պատերազմի տեսութեան, կուուելու համար թուրքերոյ դէմ»(19):

16. Պատերազմական նախարարի 15 Նոյ.ի 1916 բուակիր որոշումը (Ֆ. Բ. Պ. Ս. Ա. Levant, Carton 1, L. O.):

17. Օժանդակ ծառայութեան մէջ զինուորագրուիլը փրանսական բանակին մէջ առաջին անգամ հաստատուեցաւ 27 Յուլիսի 1872 թ.ի օրէնքով: Այս դրութեան վերջ տրուեցաւ 7 Յունուարի 1959 թ.ի օրէնքով:

18. Պատմաբաններ «օժանդակ գունդեր» բառերը կը գործածեն երբ կ'ակնարկեն Հոռմի կողմանէ իր կայսրութեան սահմաններուն մէջ զինուորագրած գունդերուն: Իսկ իրաւաբաններ նոյնը կ'ընեն կառույց կողմերուն, պատերազմի յայտարարութեան առաջ գոյացած դաշնագրի մը տրամադրութեանց համաձայն, երրորդ պետութեան մը կողմանէ հայթայթուած գունդերուն: Բայց որեւէ բազմապատիւն կարելի չէ վերոյիշեալ գունդերու եւ օտար բանակի մը մէջ կամուար կերպով ծառայող «օժանդակ» զինուորներու միջեւ:

19. Նախարարական հրահանգ, բիւ 7966-9/11 եւ 26 Նոյ.ի 1916 բուակիր. Արեւելեան Լեզէոնի կազմակերպութեան մասին: - Յարակից մաս, բիւ 2 - (Ֆ. Բ. Պ. Ս. Ա. Levant, Carton 5, L. O.):

Գիտնալու համար թէ պատերազմական նախարարութիւնը ինչ կը հասկնար «ժամանակ» ըսելով, պէտք է ուսումնասիրել թիւ 7966-9/11 եւ Նոյ. 1916 թուակիր նախարարական հրահանգը, որով կը ճշգրտուէին Արեւելեան Լեզնի կազմակերպութեան մանրամասնութիւնները, շատ ամփոփ կերպով կը բնորոշուէր լեզնականի իրաւովի ճակը եւ կը ճշգրտուէին այն տարրեր յատկացումները, որոնց իրաւունք ունէր ան: Բազմաթիւ սրբազրութիւններն ու յաւելումները զորս կատարուեցան այս հրահանգին մէջ, ցոյց կու տան այն խնդիրները, որոնք յոռաջ եկան ստեղծուած դրութեան անորոշութենէն, եւ հաստատուած տարականութիւններէն:

Ինչ կը վերաբերի զինուորագրութեան, հակառակ լեզնականացման իրաւական կացութեան տարածութեան, ոչ մէկ դժուարութիւն ծագեցաւ ուղուած թիւով կամաւորներ արձանագրելու: Հայերը անհամբեր էին օր առաջ կուրելու թուրքերուն՝ մեծ ցեղասպանութեան ընթացքին իրենց անմեղ ծնողներու ջարդարարներուն դէմ: այն ցեղասպանութեան, որ զեռ անպատիժ կը մնայ, հակառակ Դաշնակիցներու յայտարարութեան թէ պատասխանատու պիտի բռնեն, «մարդկութեան եւ քաղաքակրթութեան դէմ թուրքիոյ զործած այս նոր ոճիրներուն համար, օսմանեան կառավարութեան բոլոր անդամները, ինչպէս նաեւ անոր այն զործակալները, որոնք փաստօրէն մասնակցած պիտի ըլլային նման ջարդերու»(20): Այսպէս, ոչ կամաւորները, ոչ Հայ Ազգ. Պատուիրակութիւնը նուազագոյն ուշադրութիւն ըրին այն իրաւական դրութեան, որուն Ֆրանսական կառավարութիւնը կ'ենթարկէր լեզնականները: Արեւելեան Լեզնի զոյութեան ամբողջ տեւողութեան կամաւորներ չպակտեցան:

Զինուորագրութեան համար պահանջուած պայմաններուն դալով, կը բաւէր օսմանեան հպատակ ըլլալ, բարի վարուց պկական ներկայացնել եւ ընդունակ ըլլալ Ֆիզիքապէս: Տարիքի սահման ճշգրտած չէր:

«ժամանակ»ի իրաւական կացութենէն բխող առաջին մէկ դժուարութիւնը երեւան եկաւ հրամանատարական իրաւունքի կիրարկման մէջ: 26 Նոյ.ի 1916 թ.ի նախարարական հրահանգի Ե. հատուածը կը տրամադրէր, որ «անոնք (կամաւորները), ինչ ալ

20. «Դաշնակից Պետութիւններու 24 Մայիսի 1915 թ.ի յայտարարութիւնը որով բուրք կառավարութիւնը պատասխանատու կը նկատեն Հայաստանի մէջ թուրքիոյ կողմանէ կատարուած ջարդերու» (P. Fanchille, *La Guerre de 1914, Recueil Intéressant le Droit International*, Paris, 1915-1919, t. 1, p. 328):

Ըլլայ իրենց աստիճանը, համահասար չեն ո՛չ Փրանսական զին-
 ւորականներուն, ոչ ալ իրրեւ օտար ծառայող նոյնաստիճան զին-
 ւորականներուն, եւ իրենց հրամանատարութիւնը, հետեւաբար,
 կրնան կիրարկել միայն օժանդակ լեզէոնականներուն վրայ»։ Նման
 տրամադրութեան մը զոյւթիւնը անհաւատալի կը թուի։ Ըստ կա-
 նոնադրութեան, լեզէոնականները կրնային բարձրանալ օժանդակ
 հարիւրապետի աստիճանին, ուրեմն՝ հրամանատար ըլլալ դասակի,
 որ իր շարքերուն մէջ կրնար ունենալ սպաներու, ենթասպաներու
 եւ մասնագէտ զօրքերու Փրանսական անձնակազմ մը։ Այսպէս, կա-
 բելի էր գտնուիլ հետեւեալ կացութեան առջեւ որ զինուորականօ-
 բէն անբարոնելի է. միւսօրի մը հրամանատարը չէր կրնար հրաման
 տալ բաժնեակի իր պետին, ոչ ալ իր պահեստապետին, ոչ նաեւ իր
 երկրորդ կարգի հեռախօսի զինուորին, եւ ասիկա՝ զօրանոցի մէջ
 թէ կուրի դաշտին վրայ(21)։ Հաւանական է որ երբ օժանդակ աս-
 տիճանաւորներ հասան կամ անուանուեցան Լեզէոնին, այս տարա-
 կանոնութեան ծանր անպատեհութիւնները յտակօրէն երեւան եկան,
 որովհետեւ 1918 թ.ի Մայիսին, 26 Նոյ.ի 1916 թ.ի նախարարական
 հրահանգին վրայ կատարուած սրբազրութիւն մը հետեւեալ ձեւով
 բարեփոխեց օժանդակ զինուորականներուն կանոնադրութեան հրա-
 մանատարական իրաւունքի վերաբերեալ մասը. «Ինչ ալ ըլլայ իրենց
 աստիճանը, անոնք համահասար ին նոյնաստիճան զինուորական-
 ներուն, որոնք իրրեւ օտար կը ծառայեն. հրամանատարութեան տե-
 սակէտէն անոնք կը վայելին ուրեմն Փրանսական անձնակազմին հա-
 ւասար նոյն իրաւունքներն ու առանձնաշնորհումները, այն վերա-
 պահութեամբ որ հաւասար աստիճանի վրայ հրամանատարութիւնը
 միշտ կը պատկանի Փրանսացի աստիճանաւորին»(22)։

15 Նոյ.ի 1916 թ.ի նախարարական որոշումը, որ կը հաստա-
 տէր Արեւելեան Լեզէոնը, իր Գ. յօդուածին մէջ կը տրամադրէր.
 «Յատուկ հրահանգ մը պիտի ճշդէ լեզէոնականներուն յատկացում-
 ները, որոնք սկզբունքով համարժէք պիտի ըլլան Փրանսացի զին-
 ւորի ունեցածին»։ Արդ, 26 Նոյ.ի 1916 թ.ի թիւ 7966-9/11 հրա-
 հանգը թէեւ ճշգրտ էր կամաւորներու թոշակի ու պարէնի յատկա-

21. Այս միջոցառումները ցեղային խտրութեան արդիւնք չէին, արդարեւ
 Արեւելեան Լեզէոնի այն հայ զինուորները, որոնք առաջ Օտար Լեզէոնի մէջ զին-
 ւորագրուած եւ յետոյ՝ Արեւելեան Լեզէոն անցած էին, նոյնպէս չէին ենթար-
 կուէր «օժանդակ» անուան տակ ծառայող իրենց հայրենակիցներու հրամանին։

22. Սրբազրութիւն թիւ 3431-9/11 եւ 13 Մայիսի 1918 բուակիր, թիւ 7966-
 9/11 եւ 26 Նոյ.ի 1916 բուակիր նախարարական հրահանգին (Ֆ. Բ. Պ. Ս. Ա. Le-
 vant, Carton 1, L. O.)։

ցումները, սակայն լուս կը մնար Հանգստեան թոշակի, ընտանեկան յատկացումներու եւ այլ իրաւունքներու մասին: Օժանդակի վիճակէն ընդ իրաւական դրութեան տարտամութեան անպատեհութիւնը անգամ մը եւս երեւան եկաւ: 11 Հոկտ.ի 1917 թ.ի թիւ 7468-9/11 հրահանգը(23) կը յայտարարէր. «Լեզէոնականները կը ծառայեն իբրեւ օժանդակ, անոնք մտցուած չեն Փրանսական բանակին մէջ: Կը հետեւի ուրեմն որ

«- Արեւելեան Լեզէոնի կամաւորները իրաւունք չունին Հանգստեան թոշակի, նաեւ պարգեւի, առողջական պատճառով զինուորական ծառայութենէ արձակման պարագային:

«- Թոշակի իրաւունք դոյութիւն չունի անոնց այրիներուն եւ որբերուն համար:

«- Անոնց ընտանիքներուն, երբ որ կարիքաւոր են, չեն ըլլար այն յատկացումները, որոնք նախատեսուած են Փրանսացի զինուորականներու ընտանիքներուն համար»:

Այս հրահանգին բովանդակութիւնը դժուար ընդունելի կը թուի: Որ լեզէոնականը իրաւունք չունենայ որոշ յատկացումներու, զորս կը վայելեն միւս զինուորականները, կրնար ընդունուիլ իրաւականօրէն, պայմանով որ մասնաւորուած ըլլային պաշտօնական դրութեան մը մէջ, բայց ինչպէ՞ս կարելի է ուրանալ անոր մտցուած ըլլալը Փրանսական բանակին մէջ, երբ յանձնառութեան աքտը ստորագրած ատեն, ենթական կը խոստանար «պատուով եւ հաւատարմութեամբ ծառայել Փրանսական դրօշի տակ»: Գնդապետ Պրեմոն, Կիլիկիոյ Գրաւեալ Գօտիի հրամանատարը, 18 Օգոստ.ի 1919 թուակեր իր նամակին մէջ, ուղղուած Արեւելքի ընդհանուր հրամանատար անգլիացի զօրավարին, կը յայտարարէր. «Հայկական Լեզէոնի զինուորները իրաւունք ունին Փրանսացի զինուոր կոչուելու, քանի որ անոնք ծառայած են Փրանսական զօրադուներու մէջ, Փրանսացի պետերու հրամանատարութեան տակ»(24):

Նախարարական հրահանգը կ'աւելցնէր. «Զկարենալով լեզէոնականներուն տալ Փրանսական բանակի կանոնադրային յատկացումները, կառավարութիւնը այսուհանդերձ յանձն առաւ հատուցում տալ անոնց, որոնք կրնան կորսնցնել կամ նուազած տեսնել աշխա-

23. Նախարարական հրահանգ թիւ 7468-9/11 եւ 11 Հոկ.ի 1917 բուակիր Արեւելեան Լեզէոնի հայ եւ սուրիացի օժանդակ զինուորներու ընտանիքներուն ըլլալիք օգնութիւններու եւ յատկացումներու մասին (Ֆ. Բ. Պ. Ս. Ա. Levant, Carton 1, L. O.):

24. Ֆ. Բ. Պ. Ս. Ա. Levant, Carton 5, L. O.:

տանքի իրենց կարողութիւնները զինուորական ծառայութեան շըրջանին, եւ օգնել ամենէն աւելի կարիքաւոր ընտանիքներուն»։ Կը հետեւէր շարքը նախանշումներու «օգնութեանց» սակերուն եւ պայմաններուն այն անձերուն համար, որոնք կը զտնուէին վերոյիշեալ երեք պարագաներուն մէջ։ Սակայն այս ձեւով լեզէոնականներուն տրուած «օգնութիւնները» հեռու էին համարժէք ըլլալէ, 1914-1918 թթ. պատերազմի ընթացքին, Փրանսական բանակին մէջ ծառայած օտար զինուորականներուն շնորհուած իրաւունքներուն։ Անարդարութիւն մը եղած էր իրենց, իբրեւ հետեւանք օժանդակի իրենց հանգամանքին, իրաւական կացութիւն մը, որուն ստեղծման մէջ անոնք ոչ մէկ դեր ունէին։

Պատերազմէն ետք, պատերազմական նախարարը մերժեց գործադրել, Արեւելեան Լեզէոնի օժանդակներուն, 31 Մարտի 1919 թուակիր օրէնքով ճշդուած հատուցումներու օրէնսդրութիւնը (25)։ 2 Յունիսի 1921 թուականին, հատուցումներու, պարգեւներու եւ յատկացումներու նախարարէն պատերազմական նախարարին ուղղուած նամակ մը, անդրադառնալով «Հայկական Լեզէոնի նախկին զինուորներուն» տրուելիք հատուցումներուն, կը հաստատէ թէ 31 Մարտի 1919 թ.ի օրէնքի տրամադրութիւնները կիրարկելի չեն անոնց համար, տրուած ըլլալով որ այդ օրէնքի 75-րդ յօդուածը զանոնք չի յիշեր նպաստաւորուող օտարներու շարքին։ Նախարարը այս կէտը անարգար կը զտնէ։ Ըստ իրեն, «անկարելի կը թուի առանց ապրուստի միջոցի ձգել Հայկական Լեզէոնի Ֆրիզբական անկարողութեան մասնուած նախկին զինուորականները։ Զինուորներ, որոնք Փրանսական համազօհետ կրած են, զեկալարուած են Փրանսացի հրամանատարներով, չեն կրնար նուազ նպաստաւոր վերաբերումի ենթարկուիլ, քան այլ ազգերու կամաւորները»։ Ան առաջ կը բերէ նաեւ այն փաստարկութիւնը թէ Արեւելեան Լեզէոնը կազմակերպելու կոչուած Փրանսական զինուորական առաքելութիւնը խոստացած էր «որ կամաւոր յանձնառուները իրաւունք պիտի ունենային, պատերազմի ընթացքին եւ անկէ ետք, ենթարկուելու նոյն վերաբերումին, ինչ որ Փրանսական զինուորականները» (26)։ Նախարարը

25. «31 Մարտի 1919 թ.ի օրէնքը, որ կը փոխէ ցամաքային եւ ծովային բանակներու կենսաբաշակի օրէնսդրութիւնը պատահած մահերու, ստացուած վերբերու եւ զինուորական ծառայութեան ընթացքին ստնուած կամ ծանրացած հիւանդութեան տեսակէտէն» (Փրանսական Հանրապետութեան Պաշտօնաթէրթ, 2 Ապրիլի 1919 թուակիր)։

26. 15 Նոյեմբերի 1916 թուակիր նախարարական որոշումը, որ կը հաստատէր Արեւելեան Լեզէոնը, իր Գ. յօդուածին մէջ կը սրամաղդեր որ «յատուկ

րարը կ'առաջարկէր իր պաշտօնակիցին «յետադարձաբար մտցնել Հայկական Լեզէոնի գինուորականները Օտար Լեզէոնին մէջ, ինչ որ թոյլ պիտի տար անոնց հատուցումներ ընելու, բան մը, որ ամենայն արդարութեամբ անկարելի է մերժել»(27) :

Հատուցումներու նախարարը յաջողութիւն չունեցաւ : Թե՛րեւս աւելի քաղաքական մօտեցում ցուցաբերած կ'ըլլար իր կողմէ, եթէ պահանջէր 31 Մարտի 1919 թ.ի օրէնքի 75-րդ յօդուածին մէջ աւելցնել Արեւելեան Լեզէոնին անունը, եթէ ատիկա անհրաժեշտ էր : Սակայն մեղի կը թուի թէ նման իրաւական թեքնիքի մը գիմելը անհրաժեշտ չէր, որովհետեւ 31 Մարտի 1919 թ.ի օրէնքին ճիշդ մեկ-նարանութիւնը թոյլ պիտի տար Արեւելեան Լեզէոնի նախկին գինուորներուն օգտուելու անոր արամադրութիւններէն : Այս օրէնքը, իրականին մէջ, Փրանսական բանակի ամբողջ անձնակազմին վերաբերող հասարակաց իրաւունք մը կը հաստատէր. գինուորական միաւորներու թուարկում չկար, հետեւաբար Արեւելեան Լեզէոնի գինուորականները եւս պէտք է նկատի առնուէին անոնց մէջ : Եթէ 75-րդ յօդուածը յատուկ յիշատակութիւն ըրած էր լեհական եւ չեխոսլովաքեան բանակներուն մասին, պատճառը այն էր որ այդ միաւորները մաս չէին կազմեր Փրանսական բանակին. անոնց ըստեղծման վերաբերեալ հրամանագիրներուն մէջ կը ճշգրտէր, որ խօսքը «ինքնավար» զօրազուններու մասին էր, որոնք «կը կուէին իրենց սեփական դրօշին տակ»(28) :

Նոյնը չէր պարագան Լեզէոնին, բայց պատերազմական նախարարը կառչած մնաց իր սխալ ըմբռնումին, թէ՛ արեւելեան լեզէոնականները մտցուած չէին Փրանսական բանակին մէջ : Զարմանալի

հրահանգ մը պիտի մշտէ իրենց յատկացումները, որոնք սկզբունքով համարժէք պիտի ըլլան ֆրանսացի գինուորին ստացածին» : Թիւ 7966-9/11 եւ 26 Նոյ.ի 1916 թուակիր նախարարական հրահանգը, որ կը կազմակերպէր Արեւելեան Լեզէոնը, մշտած էր թոշակներու եւ պարէնի յատկացումները, սակայն լուռ կը մնար հանգրատեան թոշակի մասին : Թիւ 7468-9/11 եւ 11 Հոկ.ի 1917 թուակիր հրահանգն էր որ հաստատեց միւս յատկացումները :

27. Նամակ թիւ 1165 եւ 2 Յունիսի 1921 թուակիր (Ֆ. Բ. Պ. Ս. Ա. Levant, Carton 1, L. O.) :

28. Հրամանագիր, 4 Յունիսի 1917 թուակիր, Ֆրանսայի մէջ լեհական բանակի մը ստեղծման վերաբերեալ (Փրանսական Հանրապետութեան Պաշտօնաթերթ, 5 Յունիսի 1917 թուակիր) : Հրամանագիր, 16 Դեկտ.ի 1917 թուակիր, չեխոսլովաքեան բանակի մը ստեղծման վերաբերեալ (Փրանսական Հանրապետութեան Պաշտօնաթերթ, 19 Դեկտ.ի 1917 թուակիր) :

է նկատել որ Պետական Խորհուրդը հաստատած է այս մտեցումը: Այս ատեանին կողմանէ տրուած անուագն երկու վճիռ կայ(29), որոնցմով կը մերժուի Արեւելեան Լեզունի նախկին զինուորականներուն կենսաթոշակ տալ: Պետական Խորհուրդը ջնջեց կենսաթոշակներու գաւառային դատարաններու որոշումները՝ նախկին լեզունականներու հատուցումներ տալու մասին: Ան նկատեց որ մասնաւոր սրեւէ տրամադրութիւն նախատեսուած չէր Արեւելեան Լեզունի զինուորականներուն համար, ինչպէս որ եղած էր «Ճրանսայի մէջ ստեղծուած լեհական եւ շեխուրովաքեան բանակներուն» պարագային, եւ թէ անկասկած է որ պահանջողը «երբեք չէ պատկանած Փրանսական ցամաքային եւ ծովային բանակներու զինուորական կազմի մը»:

Նշենք տակաւին լեզունական կանոնադրութեան մէկ ուրիշ մասնաշաղկուտութիւնը, այն, որ կը վերաբերի յանձնառութեանց ջրնջումին: Համաձայն վերոյիշեալ 26 Նոյեմբերի 1916 թ.ի նախարարական հրահանգի տրամադրութեանց, զօրագունդի պետը կրնար ջրնջել լեզունականին յանձնառութիւնը Փիլիպական անընդունակութեան եւ կարգապահական պատճառներով: Այս վերջին զրգապատճառը, որ լեզունականին համար ստեղծուած իրաւական աննպաստ դրութեան հետեւանքն էր, կրնար տեղի տալ շարաշահութեանց, մանաւանդ, երբ արտակարգապահական այլ նկատումներ առաջնորդէին լեզունականին պետերը:

Լեզունականին յանձնառութեան ջնջումը կրնար հետեւանք ըլլալ նաեւ Լեզունի զօրացրումին: Ահա 26 Նոյ.ի 1919 թ.ի նախարարական հրահանգի մէկ ուրիշ տրամադրութիւնը, որ, իր կարգին, կրնար տեղի տալ շարաշահման արարքներու: Ան թոյլ կու տար լեզունականին զօրացրումը նոյնիսկ պատերազմի աւարտէն առաջ, երբ պարագաները այլեւս անհրաժեշտ չէին դարձներ Լեզունին դոյութիւնը: Արդէն այս է որ պատահեցաւ, երբ քաղաքական նկատումներու հետեւանքով վերջ տրուեցաւ զինուորական այս միաւորին:

ԲԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔՆԵՐԸ

Շատ մը հարցեր պիտի չյստականային, եթէ Արեւելեան Լեզունի կեանքին մէջ քաղաքականութեան դերը չվերլուծուէր գէթ

29. Վեիռ Պետական Խորհուրդի, 8 Նոյ.ի 1932 թուակիր: Հանգստեան բոշակի նախարարը ընդդէմ Գուլոտեանի (*Recueil Lebon*, 1932, p. 925): Վեիռ Պետական Խորհուրդի, 15 Յունիսի 1933 թուակիր: Հանգստեան բոշակի նախարարը ընդդէմ Մանուելեանի (*Recueil Lebon*, 1933, p. 632):

Հակիրճ կերպով: Քաղաքականութիւնը զեր ունեցաւ Լեզէոնի ծը-
նունդին, գոյութեան եւ անոր վախճանին մէջ:

Արեւելեան Լեզէոնի կազմութիւնը քաղաքական նպատակ մը
ունէր: Եթէ ձեռնարկ-Մուսայի Հայերը ինքնարուխ կերպով ուզեցին
զինուորադրուիլ Քրանտական զրօշի տակ, առ ի երախտագրու-
թիւն Քրանտական ծովոյժին կողմէ իրենց փրկումին, այս միաւո-
րին ստեղծու՞մը այնպէս, ինչպէս որ տեղի ունեցաւ, քաղաքական
նպատակ մը կը հետապնդէր: 1916 թ.ի Լոնտոնի երրեակ համա-
ձայնութիւնը նպատակ ունէր Կիլիկիոյ մէջ Հայերուն ինքնավարու-
թիւն մը տալ, եւ Լեզէոնը հիմը պիտի կազմէր Հայկական բանակի
մը՝ Կիլիկիոյ մէջ: Հայ Ազգային Պատուիրակութեան նախագահին
կողմէ 27 Հոկտ.ի 1916 թ.ին, համաձայնութեան կնքումէն ետք, Փա-
հրէի Ազգային Միութեան զրկուած հետազիւրը բաւական յստակ է.
«Կր հաստատեմ կամաւորներու հարցի մասին 6 Հոկտ.ի նամակս:
Բացայայտ երաշխիք ստացած ըլլալով որ Գաշակիցներու յաղ-
թանակէն վերջ, մեր ազգային բաղձանքները պիտի գոհացուին,
յը յանձնարարեմ ձեզի ձեռք առնել տալ բոլոր միջոցները քաջա-
լերելու եւ զլրացնելու համար կարելի ամենամեծ թիւով կամա-
ւորներու զինուորագրութիւնը»(30): Հայ պատուիրակներ զրկուե-
ցան քիչ մը ամէն տեղ, մասնաւորաբար Մ. Նահանգներ, Հայկա-
կան փոքր դպրութիւններէն ըստ հնարաւորի մեծ թիւով կամաւորներ
զինուորագրելու համար:

Կազմուած 1916 թ.ին, Արեւելեան Լեզէոնը ճակատ մեկնեցաւ
1918 թ.ի Օդոստոսին միայն(31): Բրիտանական կառավարութեան
բռնած զիրքը, որ ուշացուցած էր Լեզէոնի կազմութիւնը Քրանտա-
կան զրօշին տակ, պատճառ եղած էր նոյնպէս զինուորական այս
միաւորի պատերազմի մասնակցութեան ուշացումին: Անգլիացիները
Քրանտական զօրագունդեր չէին ուզեր Արեւելքի մէջ(32): Յամե-

30. Հետազրին պատեմը կայ Ֆրանսայի Արտամին Գործոց Նախարարու-
թեան արխիւներուն մէջ (*Guerre 1914-1918, Légion d'Orient*, քղրածրար քիւ
580, քերք 191):

31. Այս բուականէն առաջ, Սուրիոյ Նաւաբաթիւնը, որուն ենթակայ էր Ա-
րեւելեան Լեզէոնը, լեզէոնականներէ կազմուած փոքր խումբեր գործածած էր
բազմաքիւ անգամներ արշաւանքներ ընելու քրքական ծովեզերքին վրայ, հազոր-
դակցութեան միջոցները կործանելու, եւ Գասթէլ-Բիգո եւ Բուստ կղզիակներու
մէջ գորանիստ հաստատելու համար (*Ֆ. Բ. Պ. Ս. Ա. Levant, Carton 2, L. O.*):

32. Մեր նիւթէն դուրս է պատմականը ընել անգլո-ֆրանսական յարաբե-
րութեանց, Միջին Արեւելքի մէջ, 1914-1918 թթ.ի պատերազմի ընթացքին եւ երկու

նայն զէստ, Փրանսական զօրագունդերը մասնակցեցան 1918 թ.ի Սեպտեմբերի մեծ յարձակողականին Պաղեստինի ճակատին վրայ եւ Արեւելեան Լեզնոնը մինակը զբաւեց Լիբանանն ու Կիլիկիան:

Կիլիկիոյ զբաւման մասին պատերազմական նախարարութեան յրաձ իր անդեկազրին մէջ, Արեւելքի Փրանսական Զօրախումբերու հրամանատար զօրավարը կը զբէ. «Կարճեցի պարտականութիւնը ստանձնել թրքական բանակի նահանջին հետեւելու մինչեւ Տաւրոսեան լեռներ եւ ապահովել զինազազարի տրամադրութեանց զօրձագրութիւնը՝ ձերբակալելով ուշացած տարրերը եւ ստանձնելով պատերազմական իրեղէններու յանձնումը»(33): Այս զբաւումն է, զոր անդլիացիները, արդէն դառնացած Փրանսական ներկայութեան Լիբանանի մէջ, շնորհեցին Փրանսացիներուն եւ Արեւելեան Լեզնոնն էր, որ Հայկական Լեզնոն զարձած, կրեց Գաշնակիցներու անհասակացողութեան հետեւանքը:

1919 թ.ի Յունուարի սկիզբը զօրավար Ալենպի հրահանգ տուաւ Արեւելքի Փրանսական Զօրախումբերու հրամանատարին՝ Արեւելեան Լեզնոնը քաշելու Կիլիկիայէն, զայն փոխարինելու համար հնդկական սրբիկատով մը(34): Քանի որ այս հրահանգը չգործադրուեցաւ, անդլիական հրամանատարութիւնը ուրիշ միջոցի գիծեց. հրահանգեց Կիլիկիայէն քաշել Հայկական Լեզնոնը եւ զայն Մարոք զրկել(35), միաժամանակ ընդդիմանալով, որ Փրանսական զբաւման զօրախումբը զօրացուի Փրանսայէն եկող զինուորներով,

համաշխարհային պատերազմներու միջեւ ինկող ժամանակամիջոցին, սակայն կրնանք յիշել փոքր դէպք մը, որ կայ ունի այս լեզնոնին հետ: Այս միտարը չունեցաւ իր զրօշակը մինչեւ 1919 թ., քանզի անդլիական հրամանատարութիւնը միշտ մերձած էր որ փրանսական զրօշակներ տեսնուին զօրահանդէսներու ընթացքին: Արեւելքի Փրանսական Գունդերու հրամանատար զօրավարին թիւ 282/G եւ Ապրիլի 1919 թուակիր նստակը ուղղուած պատերազմական նախարարին (Ֆ. Բ. Պ. Ս. Ա. Levant, Carton 5, L. O.):

33. Արեւելքի Փրանսական Զօրախումբերու հրամանատար զօրավարին թիւ 22/G եւ 4 Յունուարի 1919 թուակիր հեռագիրը (Ֆ. Բ. Պ. Ս. Ա. Levant, Carton 5, L. O.):

34. Արեւելքի Փրանսական Զօրախումբերու հրամանատար զօրավարին թիւ 31/G եւ 5 Յունուարի 1919 թուակիր հեռագիրը (Ֆ. Բ. Պ. Ս. Ա. Levant, Carton 5, L. O.):

35. Արեւելքի Փրանսական Զօրախումբերու հրամանատար զօրավարին թիւ 331/G եւ 5 Մարտի 1919 թուակիր հեռագիրը (Ֆ. Բ. Պ. Ս. Ա. Levant, Carton 5, L. O.):

որոնք պիտի սպառնուէին Ֆրանսայի ներկայութիւնը Կիլիկիոյ մէջ(36) :

Իրաւունքը օգնութեան հասաւ Ֆրանսական հրամանատարութեան : Անգլիացիներուն պատասխանուեցաւ որ «Հայկական Լեզէոնի կանոնադրութիւնը չէր թոյլատրեր անոր օգտադորձումը Կիլիկիայէն դուրս» : Արդարեւ, լեզէոնականները իրենց յանձնառութիւնը ստորագրած էին՝ Թուրքիոյ դէմ կռուելու համար, եւ ինչպէս որ Ֆրանսական Բարձր Գոմիսէրը կը նշէր Բարիզ ուղարկած էր հեռագրին մէջ՝ «կամաւորները զանդուածով պիտի պահանջէին ջընջել իրենց յանձնառութիւնը», եթէ Մարտք զրկուէին(37) :

Չկարենալով ոչ քաշել եւ ոչ ալ Մարտք զրկել տալ Լեզէոնը, զօրավար Ալենպի պահանջեց անոր լուծարքը : Առաջ քշուած պատերուակը հայ զինուորներու այսպէս կոչուած օրինազանցութիւններն էին թուրք բնակչութեան նկատմամբ : Մասնակի դոհացում մը տրուեցաւ անգլիացիներուն՝ զօրացրումովը Հայկական Լեզէոնի Գ. գումարտակին, որ դեռ նոր կազմուած էր հայ նորազատ սպամարտիկներով(38) : Այս գումարտակի անձնակազմին մէկ մասը զօրացրուեցաւ եւ միւս մասը ցրուեցաւ մնացեալ երեք գումարտակներուն մէջ : Բանակի Պատմական Սպասարկութեան թղթածըրարներուն մէջ մենք չգտանք վաւերաթուղթեր, որոնք տային պատճառ եւ իրաւական հիմնաւորումը այս զօրացրումին : Կրնայ ըլլալ որ այս միաւորը կազմուած էր եւ անոր զինուորները գէնքի տակ առնուած էին առանց անգլիական հրամանատարութեան արտօնութեան, եւ որ այս իրողութիւնը իբրեւ զրգապատճառ նկատի առնելու համար անոնց պայմանադրութեան ջնջումին համար : Արեւելքի Ֆրանսական Զօրախումբերու հրամանատարին կողմէ մէկ ամիս ետք Հայֆայի անգլիական հրամանատարութեան ուղղուած նամակ մը, որով արտօնութիւն կը խնդրուէր հայեր զինուորագրելու՝ ամբողջացնելու համար զինուորներուն թիւը, նախապէս անգլիական արտօնութեան մը անհրաժեշտութիւնը ցոյց կու տայ եւ կրնայ հիմնաւորել մեր առաջ բերած թեզը(39) :

36. Արեւելքի Ֆրանսական Բարձր Գոմիսէր ժոքթ Փիքոյի բիւ 242 եւ 3 Մարտի 1919 բուակիր հեռագիրը (Ֆ. Բ. Պ. Ս. Ա. **Levant**, Carton 5, L. O.) :

37. Արեւելքի Ֆրանսական Բարձր Գոմիսէր ժոքթ Փիքոյի 8 Մարտի 1919 բուակիր հեռագիրը (Ֆ. Բ. Պ. Ս. Ա. **Levant**, Carton 5, L. O.) :

38. Արեւելքի Ֆրանսական Զօրախումբերու հրամանատար զօրավարին 27 Մարտի 1919 բուակիր տեղեկագիրը ուղղուած Անգլիական ԻԱ. Զօրամարմինին (Ֆ. Բ. Պ. Ս. Ա. **Levant**, Carton 5, L. O.) :

39. Արեւելքի Ֆրանսական Զօրախումբերու հրամանատար զօրավարին բիւ

Մէկ ամիս ետք, զօրավար Ալենպի կրկին անզրագարձաւ նոյն հարցին. ան երկրորդ անգամ ըլլալով պահանջեց Հայկական Լեզէոնին զօրացրումը (40): Տրուած ըլլալով որ դարձեալ խօսք կ'ըլլար թուրք բնակչութեան նկատմամբ հայ զինուորներու վերաբերումի մասին, հակառակ անոր որ մենք պատմութեան զիրք չենք զրեք, պէտք է թերեւս պատասխանել թուրքերու այս ամբաստանութեան, որոնց անզլիացիները ականջ կու տային շատ հաճոյակատարօրէն (41). կը պատասխանենք, պարզապէս ապացուցանելու համար որ քաղաքականութիւնը ուժեղ կերպով կը միջամտէր Արեւելեան Լեզէոնի կեանքին: Սխալ պիտի ըլլար կարծել որ հայ զինուորները, եթէ անվախ էին, նաեւ անմեղազրելի եղան միշտ: Պահանջել անոնցմէ տարեկան զինուորագրեալներու յատուկ ընթացք մը՝ պարզամտութիւն պիտի ըլլար, եւ ոչ մէկ զինուորական պետ երբեւէ պահանջած է եւ յաջողած է ձեռք բերել նման ընթացք մը իր ռազմիկներէն: Այն քանի մը օրինագանցութիւնները, զորս լեզէոնականները գործեցին, նոյնիսկ եթէ բացատրելի էին այն բոլորով, զորս թուրքերը ըրած էին հայերուն, շանցան սահմանները որեւէ երկրի մէջ որեւէ յաղթական բանակի յօռի վարքերուն: Եզրակացնելու համար, կարելի է մէջբերել Կիլիկիոյ զրաւման մասին Արեւելքի Ֆրանսական Զօրախումբերու ընդհանուր հրամանատարի տեղեկագրին այն հատուածը՝ որ կը ցորացնէ հայ զինուորներուն հոգեվիճակը այնքան, որքան անոնց ընթացքը: Զօրավարը կը զրէ թէ Կիլիկիան զրաւելու համար միայն «հայ զինուորներ ունէր, որոնք կ'այրէին այնքան տարիներ իրենց կրած անիրաւութեանց մրէժը լուծելու փափաքով: Երկաթեայ կարգապահութիւն պէտք էր զանոնք ստիպելու համար, որ իրրեւ զինուոր վարուին, եւ ես տրամադրութեանս տակ նոյնիսկ Ֆրանսական մէկ գումարտակ չունէի հնազանդութիւն պարտագրելու համար հայկական հա-

11027/1 եւ 26 Սեպտ.ի 1919 թուակիր նամակը (Ֆ. Բ. Պ. Ս. Ա. Levant, Carton 5, L. O.):

40. Արեւելքի Ֆրանսական Զօրախումբերու հրամանատար գորավարին թիւ 578/G եւ 29 Ապրիլի 1919 թուակիր հեռագիրը (Ֆ. Բ. Պ. Ս. Ա. Levant, Carton 5, L. O.):

41. Արեւելքի Ֆրանսական Բարձր Գումիսէր ժորժ Փիբոյի արտաքին գործոց նախարարին ուղղած թիւ 342 եւ 3 Մարտի 1919 թուակիր հեռագրէն հատուած մը ցոյց կու տայ անզլիացիներու կողմնակալութեան չափը. «Անզլիական կառավարութեան համար միշտ դիւրին պիտի ըլլայ պնդել թէ այս գործողովը (հայերու) կը խոռովէ թուրքերը եւ կրնայ ստեղծել խոռովիչ վրդովմունք» (Ֆ. Բ. Պ. Ս. Ա. Levant, Carton 5, L. O.):

կազմակերպության սանձազերծման պարագային, և կարգը վերահաստատելու համար ղեռնահարձակումներ իրականացնելու պարագային: Նման պայմաններում մէջ, ևս զիս երջանիկ պէտք է նկատեմ, վախ ազդելու միջոցով և առանց ծանր միջազգային, կրիկիտայ թուրք զինուորական և վարչական իշխանութիւնները Փրանսական զբաղման ենթարկելու յաջողելու համար»(42):

Հայկական Լեզէոնը լուծարքի ենթարկելու անգլիական պահանջը իրաւական ոչ մէկ հիմք ունէր: Հայերը յանձնառու եղած էին ծառայելու պատերազմի ընթացքին, որ ղեռ վերջ գտած չէր, և քանի մը զինուորներու անհաստական յանցանքները, որքան ալ ծանր եղած ըլլային, չէին կրնար առաջնորդել հաւաքական պատժարկումի մը: Հայկական Լեզէոնի լուծարքին քաղաքական և զինուորական անպատեհութիւնները չէին խուսափած Արեւելքի Փրանսական իշխանութեանց ուշադրութենէն, որոնք զանոնք հաղորդեցին Բարիկ(43):

Արեւելքի Փրանսական Զօրախումբերու հրամանատարը պատասխանեց անգլիացիներուն. «Առաջն պատերազմական նախարարութեան արտօնութեան՝ իրաւունք չունիմ լուծելու Հայկական Լեզէոնը և անկէ նման բան կրնամ պահանջել միայն Բարձր Գոմիսէր Պրն. Ժորժ Փիլոյի համաձայնութեամբ, որուն մօտալուս Պէյրութ ժամանման կը սպասեմ»(44):

Հայկական Լեզէոնի լուծարքը տեղի չունեցաւ անգլիական ուղղակի ճնշման տակ, սակայն տեղի ունեցաւ աւելի ուշ՝ Մերձաւոր Արեւելքի Փրանսական քաղաքականութեան մէջ եղած փոփոխութեան հետեւանքով: Մնաց որ այն օրէն ի վեր, երբ Արեւելքի մէջ Անգլիոյ և Փրանսայի զբաղման զօտիները յստակօրէն ճշդութեամբ, և երբ ամէն երկիր զբաղեց իր զօտին, Փրանսական զունդերը զազրեցան անգլիական հրամանատարութեան ենթարկուելէ. այսուհետեւ, վերջինս չէր կրնար հրահանգներ տալ այլեւս Փրանսական հրամանատարութեան: Սակայն 1919 թ.ի վերջերը Փրանսական արեւելեան քաղաքականութեան մէջ շատ թրքանպատ աբեւելում մը սկսաւ երեւան դալ(45): Այս նոր քաղաքականութեան

42. Հեռագիր թիւ 22/G և 4 Յունուարի 1919 թուակիր, արդէն յիշուած:

43. Հեռագիր թիւ 578/G և 29 Ապրիլի 1919 թուակիր, արդէն յիշուած:

44. Արեւելքի Փրանսական Զօրախումբերու հրամանատար գորավարին թիւ 7203/3 և 23 Ապրիլի 1919 թուակիր հեռագիրը (Ֆ. Բ. Պ. Ս. Ա. Levant, Carton 5, L. O.):

45. Յատկանշական է նկատել այն տարբեր տիպոսները գորս ունեցան Արեւելքի ֆրանսական բարձր գոմիսէրները. «Փրանսական Հանրապետութեան Բարձր

մութհակը վճարողը հայերը եղան, իսկ օգտուողները՝ քեմալական թուրքերը: Այս քաղաքականութիւնը ճակատագրականորէն առաջնորդեց Հայկական Լեզէոնի լուծարքին, եւ մէկ տարի ետք, Փրանսացիներու կողմէ Կիլիկիոյ լքումին(46): 1919 թ.ի վախճանին, Հայկական Լեզէոնի երկու նոր միաւորներու կազմութեան արտօնութեան մասին խնդրանքի մը արդէն կը պատասխանուէր հետեւեալ ձեւով, Փրանսայի վարչապետ եւ պատերազմական նախարարին կողմանէ. «Մենք չա՛հ չունինք մեծցնելու, ոչ իսկ պահպանելու թիւր այս Լեզէոնին, որուն կարեւորութիւնը, արգարացուած՝ պատերազմի գործողութեանց ընթացքին, այլեւս չի համապատասխաներ խաղաղեցման գործին, զոր պարտաւոր ենք շարունակելու Սուրիոյ եւ Կիլիկիոյ մէջ ամենայն անկողմնակալութեամբ»(47):

Արեւելքի Փրանսական իշխանութիւնները զուր փորձեցին զգալ տալ Կիլիկիոյ մէջ Հայկական ուժեղ գորախումբի մը անհրաժեշտութիւնը քեմալականներուն դէմ իրենց պայքարին մէջ. Փրանսական կառավարութիւնը հրահանգեց աստիճանաբար եւ գաղտնորէն նուազեցնել Հայկական Լեզէոնի թիւը: Պէչլութէն համապատասխան հրահանգներ արուեցան Ատանայի գորարածնի հրամանատարին եւ պարբերաբար յիշեցումներ եղան այդ մասին: Ատաիճանաբար Հայկական Լեզէոնի երեք գումարտակները մէկի իջան(48): Իրաւականորէն ասիկա կարելի էր. օգտագործուեցան 26 Նոյեմբերի 1916 թ.ի նախարարական հրահանգի արամադրութիւնները, որոնք

Գումիւէր Սուրիոյ եւ Հայաստանի», «Բարձր Գումիւէր Սուրիոյ եւ Կիլիկիոյ», եւ սպա՝ «Բարձր Գումիւէր Սուրիոյ եւ Լիբանանի»:

46. Անգարայի դաշնագիրն է, ստորագրուած 20 Հոկ.ի 1921 թ.ին, որ վերջ դրաւ պատերազմական վիճակին Ֆրանսայի եւ Թուրքիոյ միջեւ եւ որոշեց Կիլիկիոյ պարպումը փրանսական զուեղերէն: Անգլիա պաշտօնապէս բողոքեց Ֆրանսայի մօտ Թուրքիոյ հետ անջատ խաղաղութիւն կնքուելուն համար, բան մը, որ հակառակ էր 30 Նոյ.ի 1915 թ.ի յայտարարութեան, որով Գաշնակիցները «կը պայմանաւորուէին, իրարու հետ, անջատ խաղաղութիւն չկնքել ներկայ պատերազմի ընթացքին»: (Յայտարարութեան պատճէնը տեսնել Փ. Ֆոշէյ, Նշ. աշխ., հտր. Բ., էջ 104):

47. Ֆրանսայի վարչապետ եւ պատերազմական նախարարին թիւ 10349-9/11 եւ 17 Գեկտ. 1919 թ.ուակիր պաշտօնագիրը ուղղուած Արեւիլի Ֆրանսական Զօրախումբերու հրամանատար գորավարին (Ֆ. Բ. Պ. Ս. Ա. Levant, Carton 5, L. O.):

48. Արեւիլի Բանակին ընդիմուր հրամանատարին թիւ 373/21 եւ 22 Ապրիլի 1920 թ.ուակիր հեռագիրը Ֆրանսական Ա. Զօրաւաժիճի հրամանատարին (Ֆ. Բ. Պ. Ս. Ա. Levant, Carton 5, L. O.):

կը թոյլատրէին իբրեւ կարգապահական միջոցառում ջնջել յանձնառութեան պայմանագրութիւնները: Զինուորական կանոններէն նուազագոյն շեղումը պատրուակ ծառայեց ճամբելու համար լեզէոնականները, որոնք, պատրանաթափ՝ գէպերու դարձուածքէն, իրենց կարգին, չիտասափեցան անոր առիթ տալէ (49): Բաղմամբիւ լեզէոնականներ անձամբ պահանջեցին իրենց արձակումը: Վերջապէս, 1 Մայիսի 1920 թ.ին Պէյրութէն եկաւ վերջին գումարտակին զօրացրման հրահանգը: Այդ օրերուն անոր կէսը կը պաշտպանէր պաշարուած զօրանիւստ մը, որուն հետ հաղորդակցութիւնները կտրուած էին: Այս պատճառով, անոր զօրացրումը ուշացուեցաւ մինչեւ 1 Սեպտ.ի 1920 թ.(50): Իրականին մէջ զօրացրումը աւարտեցաւ միայն 27 Սեպտ.ի 1920 թ.ին(51): Պէտք է նկատել որ Արեւելքի Բանակի գլխաւոր հրամանատարին կողմէ տրուած զօրացրման հրահանգը սրեւէ ակնարկութիւն չէր պարունակեր նախարարական որոշումի մը մասին: Կը թուի թէ նախաձեռնութիւնը կատարուած է Պէյրութի մէջ, Կիլիկիոյ մէջ Փրանսական քաղաքականութեան ընդհանուր արեւել-յումէն ներշնչուած: Լեզէոնականներուն արձակումը հետեւանք չէր անոնց յանձնառութեան պայմանագրութեան պայմանաժամի աւարտին: Արգարեւ, 24 Հոկտ.ի 1919 թ.ի հրամանագիրը – գրուած 23 Հոկտ.ի 1919 թ.ի օրէնքի 2-րդ յօդուածի տրամադրութեանց հիման վրայ, օրէնք, որ իրականորէն վերջ կու տար պատերազմական վիճակին Փրանսայի մէջ – , իր առաջին յօդուածին մէջ կը տրամադրէր որ «Հայկական եւ Սուրիական լեզէոններուն օժանդակ լեզէոնականներուն պատերազմի տեսողութեան համար ստորագրած

49. Բարիգէն հրահանգներ տրուեցան որպէսզի հայեր զինուորագրեն Օտար Լեզէոնի համար: Ատանայի շրջանի հրամանատար գորավարին քիւ 2428/1 եւ 27 Մարտի 1920 քուակիր նամակը կը տեղեկացնէ անկարելիութիւնը հայերը զինուորագրելու Օտար Լեզէոնի համար, քանզի անոնք կ'ուզեն կուռիլ մի միայն իրենց երկրին ազատագրման համար (Ֆ. Բ. Պ. Ս. Ա. Levant, Carton 5, L. O.):

50. Կրկնակի հրամաններուն, գորս Պէյրութէն կը ստանար, Ատանայի շրջանի հրամանատար գորավարը պատասխանած էր. «Զօրացրման գործողութիւնը կը պարտադրէ որ նախ հաղորդակցութիւնները վերահաստատուին Ատանայի եւ ձիհանի միջեւ: Ես չեմ կրնար արձակել հայերը, որոնք ձիհան կը գտնուին, քանզի անոնք չեն կրնար ձգել այդ վայրը: Հեռագիր քիւ 1402/3 եւ 17 Յուլիսի 1920 քուակիր (Ֆ. Բ. Պ. Ս. Ա. Levant, Carton 5, L. O.):

51. «Վերջին հայ կամաւորներու զինաքափութիւնը եւ զօրացրումը ամբողջական կերպով լրացաւ 27 Սեպտ.ի 1920 ք.ին»: Կիլիկիոյ Զօրաբաժնի հրամանատար գորավարին քիւ 1871/3 եւ 1 Հոկտ.ի 1920 քուակիր հեռագիրը Արեւելքի Բանակի ընդհանուր հրամանատարին (Ֆ. Բ. Պ. Ս. Ա. Levant, Carton 5, L. O.):

յանձնառու թեան պայմանագրութեանց վաւերականութիւնը երկարածդուած է մինչեւ այն թուականը, որ պիտի ճշդուի հրամանագրով եւ որ պիտի չկրնայ անցնիլ թուականէն անդին այն օրէնքին, որ պիտի վաւերացնէ իրազրուութեան դաշինքը թուրքիոյ հետ»:

Այս գորագրուած համապատասխան էր 26 Նոյ.ի 1916 թ.ի նախարարական հրահանգի արամագրութիւններուն, որ յտակօրէն կ'ըսէր. «Լեզէոնը կրնայ զինացրուիլ պատերազմական նախարարին կողմէ» (52), եւ լաւ կը յարմարէր իրենց օժանդակի հանգամանքին պատճառով լեզէոնականներուն համար ստեղծուած իրաւական անորոշ կացութեան: Ընդհակառակն, համապատասխան չէր ո՛չ տասին եւ ոչ ալ սղիին Գաշնակիցներուն եւ Հայ Ազգային Պատուիրակութեան միջեւ 1916 թ.ին կնքուած համաձայնութեան, որ կը վերաբերէր Կիլիկիոյ մէջ հայերուն ինքնավարութեան տուչութեան եւ ազգային բանակի մը կազմութեան, որուն հիմը պիտի կազմէր Լեզէոնը: Սակայն պատմութեան մէջ առաջին անգամ չէ որ քաղաքականութիւնը յաղթանակ կը տանէր իրաւունքին վրայ:

ՆՕԹԵՐ ԱՐԵԻԵԼԵԱՆ ԿԱՄ ԼԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵԳԻՈՆԻ ՄԱՍԻՆ
ՔԱՂՈՒԱԾ ՖՐԱՆՍԱՅԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾՈՅ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ
ԱՐԽԻՆՆԵՐԷՆ

Ֆրանսայի Արաքին Գործոց Նախարարութեան արխիւները Արեւելեան կամ Հայկական Լեզէոնի մասին կը կրեն հետեւեալ վերնագիրը.

Guerre 1914-1918 Légion d'Orient

Վաւերաթուղթերը գետեղուած են չորս թղթածրարներու մէջ, որոնք կը կրեն հետեւեալ թիւերը.

52. Կիլիկիա իր կատարած քննութեան ընթացքին Արեւելի բանակի ընդհանուր երամասնատար գորավար Կուրոն իր 19 Օգոստոսի 1920 թուակիր օրակարգին մէջ կը յայտարարէր. «Սպաներ, ենթաուպաներ, տասնապետներ եւ լեզէոնականներ. Չեզմէ բաժնուելու նախօրեակին պարտ կը զգամ ձեզի արտայայտել երախտագիտութիւնս ձեր փառապանծ ծառայութիւններուն համար: Պիտի պահեմ անչնչելի յիշատակը ձեր քաջութեան եւ եռանդին: Վեհանձն Ֆրանսան հպարտութեամբ պիտի յիշէ որ պատիւն ունեցաւ Հայաստանի գաւակներուն վստահելու մասը սուիներ, գորս անոնք գործածեցին խանդավառութեամբ»:

- Թիւ 890, Սեպտեմբեր 1915-էն Նոյեմբեր 1916,
- Թիւ 891, Դեկտեմբեր 1916-էն Մայիս 1917,
- Թիւ 892, Յունիս 1917-էն Հոկտեմբեր 1917,
- Թիւ 893, Նոյեմբեր 1917-էն Ապրիլ 1918:

Հստ արխիւներու ցուցակին, Ապրիլ 1918 թ-էն վերջի վաւերաթուղթերը կորսուած են երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմի ընթացքին: (Ծանօթ. Թրանսական Բանակի Պատմական Սպասարկութեան արխիւներուն մէջ Լեզէոնի վերաբերեալ վաւերաթուղթեր զոյութիւն ունին մինչեւ այս միաւորին լուծարքի թուականը):

Կրկնութիւններէ խուսափելու համար Արտաքին Գործոց նախարարութեան վաւերաթուղթերը բնորոշելու համար պիտի գործածուէր երկու թիւեր, որոնցմէ առաջինը թղթածրարին թիւն է, իսկ երկրորդը՝ թերթին թիւը. օրինակ 890-15 կը նշանակէ թէ խնդրոյ առարկայ գրութիւնը թիւ 890 թղթածրարին 15-րդ թերթն է: Երբ վաւերաթուղթը մէկէ աւելի թերթեր կը պարունակէ, պիտի նշուի հետեւեալ ձևով. 890-22, 23, 24, այսինքն՝ թիւ 890 թղթածրարին 22, 23 եւ 24-րդ թերթերը:

890-1. Պաշտօնագիր 11 Սեպտ.ի 1915 թուակիր ծովային նախարարէն արտաքին գործոց նախարարին: Կը հարցուի թէ ձեւակէլ-Մուսայէն ազատագրուած հայերը ո՞ւր պէտք է տարուին:

890-2. Հեռագիր 10 Սեպտ.ի 1915 թուակիր, «Ժան Տարք» գրահատրի հրամանատարէն Ծովային նախարարութեան: Կը յայտնէ թէ Կիպրոսի անլիւրական իշխանութիւնները չեն ուզեր հայերը ընդունիլ կղզիին մէջ:

890-3. Հեռագիր թիւ 220 եւ 14 Սեպտ.ի 1915 թուակիր, Գահիրէի Փրանսական մինիստրէն արտաքին գործոց նախարարին, Բարիկ: Կը յայտնէ թէ 3450 հայեր ցամաք հանուեցան Փոր-Սայիտ:

890-4. Հեռագիր թիւ 2069 եւ 14 Սեպտ.ի 1915 թուակիր, Լոնտոնի Փրանսական դեսպանէն արտաքին գործոց նախարարին, Բարիկ: «Սըր Նիքոլըն յայտնեց որ Եգիպտոսի եւ Կիպրոսի անլիւրական իշխանութիւնները անկարելիութեան մէջ են հայերը հոն ընդունելու, բնակարանի չզոյութեան պատճառով: Յանձնարարեց որ զիմուի Իտալիոյ, որ կրնայ թերեւս հայերը ընդունիլ Հոռոս կղզիին մէջ»:

890-5,6. Նամակ 14 Սեպտ.ի 1915 թուակիր, Բարիկի անլիւրական դեսպանէն Փրանսական արտաքին գործոց նախարարին: Դեսպանը կը յայտնէ թէ «Նորին Վեհափառութեան Կառավարութիւնը բոլորովին անտեղեակ էր այն պարագաներուն, որոնց մէջ

ստիիսի մնացնուց ոմ Բոսի զվճարավորմոսի մս հճմոսի մի ժօցնմա հըլ
զազթրամտիրաստի զտկտուսս Լզոնմոս հ մտրմոմ մս քզճմոսի մի...»
: զվճարուցն զտկտոզումք վզսաղս՝ զհմամտոմոզ Կնճման զվճարմա
' մվկտարսթ Ը161 վ. անդոմ 11 Կ 6067 Կթթ մվկտարսզ՝ . 71-068

: «զտրմարտեգա ամբողջողստովմ վնզար
- ոս ոմ զտթևտի զհզթրամոմոսի զազթրոս ժ հզոգտ մի զվճարս
- ցտտոզոտ հրգմս զհահիտոսգա զտկտմոնոմ հըլ ժ հնգնմանոս՝ ... զհմ
- ցոմվկտմտա ոմ Խարվթ Զսմ Լվզանդմ հ վրճմոսի ճհր ամբողմվկ
- մյ զտմտիրաստի մզք հըլ Լոզաթի վհերս վաթև» . վրանմոս մի ' ճհր
վոստտովեզ Եզտն մմբողմվկտմտա Բոս մզերս՝ մզովթրամտիրաստի
զտկտովեզո մս ժոյ հլզոտմոց : զամբողջվմտիրաստի վճարմոմ Կ վն
- արտարսթ ' Բամբոթրթ զհմամտոմոզ Կնճման զվճարմա ' մվկտարսթ Ը161
վ. անդոմ 16 Կ Կ 264 Կ 207 Կ 26 Կթթ մզոմվկտարսզ՝ . 11-068

: զվնեկ սսեսս
Լվզանդմ մմբողմվկտմտա Բոս Բոզմի տվտաթ ժօցնմա հըլ վրանմոս
մի : զվճարուցն զտկտոզումք վրսս՝ զհմամտոմոզ Կնճման զվճար
- մա ' մվկտարսթ Ը161 վ. անդոմ Կ Կ 231 Կթթ մվկտարսզ՝ . 9-068

: «մզովթրանկոճման զազթրամտիրաստի զտկտովեզո Լզեզ
ժոյք վաթ մի վրճմոսիզո ճոլ զբզմոյ : ԼաՄմ սաճատու զազթրամտիրաստի
մզեզ Բոզմի ' զվրաստիզ մի ստարթմ ճհն զվճարսթ ժոզմս ' զամբ
- ոս մզտատտոտ զարմա Կ զզ զարանեմի հնդթնի ամբողջողստովմ
մմբողջողստովմ վոստտովեզ : Խամբողջատտու զտկտմոնոմ Կ զոզ
մհրանտոնեմի (ամբողջանդմ ստտովեզ մմբոս) մքարթթ զվճարմոմ
- տտի վհմվճոթ » զազթրամտիրաստի զտկտովեզո սամ հըլ հլզոտմ մի
: Եթմոյ ' զվճարմոմոզ զվճարմա զհլզոտուցն զտկտոզումք վզսաղս՝
' մվկտարսթ Ը161 վ. անդոմ 15 Կ Կ 207 Կթթ մվկտարսզ՝ . 8-068

: «տամբոթրթ Լզմեոտովսի ժոզոտե Բոսի
Կ սսեսս՝ մքարմարտեգա Բոզթրոթս Կնզոտ Լզմեոտմի Բոզմեոտմի
վաթի մզովթրամտիրաստի զտկտոզումք մս Բոսի մի զոմ : սստովի Լո
Զս Կ սստտովեզ Զս մմբողմվկտմտա ամբողջանդմ Լվզարս մոզմի վճ
մզովթրամտիրաստի զազթրամտիրաստիզ զվճարմոմ վրսստտու ոմ »

: զվրանգ ժոթոն զոս մմբոս
ամբողջովի զտկտոնոթմ Կ ճհր ամբողջողստովմ Կ ամբողջողստովմ մս
մոՄմ վաթի վրանմոզո սոճ ' միոսվի Բոսիզո ամբողջողստովի Կն
- ցոտ զոլթրամոս ճհր ամբողջովիզ Լեթո ոմ Խամբողջատտու վաթիզ սոտ
Կ վրսթ : ամբողջանդմ մզոլթ ճոթ վրոտ ' մոզ զոճ՝ մզոլթրամտիրաստի
զոս Կ զզ զարանեթ Խամբողջողստովի զհնմա սստովի Կ սստտովեզ
հըլ զազթրամտիրաստի զտկտոզումք Լզոզողստոյ հերսի Կ զամբողջովի
- տտա Լոզմթ մքարտոստոն Կնզոտտի մտտիրաճ վնտողստովի

փոխադրելու, ուր անոնք իրենց կրօնակիցներու մօտ պիտի դանկին օգնութիւն եւ նեցուկ»: «...Հարցուցէք Սըբ Կրէյին թէ պիտի ուզէ՞ր ընկերակցիլ այն խնդրանքին, զոր միտք ունիմ ընել այս մասին Փեղրոկրատ»:

890-13. Հեռագիր թիւ 135 եւ 17 Սեպտ.ի 1915 թուակիր արտաքին գործոց նախարարէն Գահիրէի Փրանսական մինիստրին: Տեղեկութիւններ կ'ուղուի Փոր-Սայիտի ճեպէլ-մուսայիներու մասին (թիւ, արհեստ եւլն.) եւ «...գիտցուցէք մանաւանդ թէ կարելի՞ է անոնցմէ զինուոր արձանագրել Արեւելքի մեր օտար դուստրակին համար»:

890-15. Հեռագիր թիւ 217 եւ 18 Սեպտ.ի 1915 թուակիր, Թունուզի Փրանսական կառավարիչէն արտաքին գործոց նախարարին: Կառավարիչը քաղաքական անպատեհութիւններ կը տեսնէ հայերու Թունուզ ընդունուելուն մէջ եւ կ'առաջարկէ դանոնք տանիլ Բորսիբա կղզին:

890-16. Հեռագիր թիւ 224 եւ 19 Սեպտ.ի 1915 թուակիր, Գահիրէի Փրանսական մինիստրէն արտաքին գործոց նախարարին, Բարիզ: Կը յայտնէ թէ ճեպէլ-մուսայիներու մէջ 869 այր մարդ կայ, 15-60 տարեկան, որոնցմէ 500 հատը կրնան լաւ զինուորներ ըլլալ: «Ձօրովար Մաքսուէլ (Ծանօթ. Եզիպտոսի անգլիական ուստերու ընդհանուր հրամանատար) առաջարկած է հայերու պետին որ 500 կամաւորներով հայկական լեզէոն մը կազմուի, որ կրնայ զօրացուի Ամերիկայի հայերով, եւ որ կրնայ գործածուիլ արշաւանքներ ընելու թրքական ծովեզերքի վրայ, Ալեքսանտրէթի շրջանին մէջ: Հայերուն պետը յայտնեց որ շատ չիոթած էր այս առաջարկէն, քանզի ինք կ'ուզէ աւելի մեր կողքին կուուիլ»: (Ծանօթ. Ըստ Փրանսացի տեղակալ Սենթ Քէնթէնի մէկ գրութեան, նոյնպէս նախարարին ուղղուած, հայ պետին անունն է Փիէր Տիմլագեան):

890-17. Հեռագիր թիւ 236-G եւ 20 Սեպտ.ի 1915 թուակիր, Մարոքի կառավարիչէն արտաքին գործոց նախարարին: Կը յայտնէ թէ չի կրնար հայերը Մարոք ընդունիլ քաղաքական պատճառներով. «Այս արարքին մէջ պիտի տեսնուէր հաստատ փաստը մեր ձախողութեան Արեւելքի մէջ եւ թուրքերուն յաղթանակը Գալսակիցներու վրայ»:

890-21, 22, 23. Երեք հեռագիրներ, թիւ 226, 227, 228 եւ 22 Սեպտ.ի 1915 թուակիր, Գահիրէի Փրանսական մինիստրէն արտաքին գործոց նախարարին, Բարիզ:

Փոր-Սայիտ բանակած հայերու թիւն է 4083 անձ, որոնցմէ 912 այր մարդ, 1296 կին, 697 մանչ, 547 աղջիկ, 631 մանուկ: 500 անձ կուուելու կարող են:

«Իրենք կ'ուզէին գէնքեր եւ ուղղամթերք, կոխը շարունակելու համար: Ծովակալը չկարողանալուն իրենց զոհացում տալ, անոնք յօժարած են նաւ ելլել: Ես անձնապէս տեսայ եւ հարցաքննեցի իրենց պետերէն շատերը. բոլորն ալ կ'ուզեն զինուիլ եւ երթալ իրենց վրէժը աննւ թուրքերէն»:

«Հայ պետերը ինծի ըսին որ բոլորին փափաքն է գործել Քրանսացիներու հետ, բայց եթէ անգլիացիները իրենց գործակցութիւնը ուզեն, իրենք պիտի չկրնան մերժել: Պեար նոյն իսկ իմ խորհուրդը հարցուց թէ ինչ պէտք էր պատասխանէր հաստատ անանջքի մը: Ես իրեն պատասխանեցի որ Քրանսական եւ անգլիական կառավարութիւնները պիտի խորհրդակցին հայերու մասին եւ խորհուրդ տուի համբերել եւ սպասել ինչ որ պիտի որոշուի»:

«... Հայերը լեռնային երկրէ են, վատահօրէն կրնան գերազանց բարդիպաններ ըլլալ. կը կասկածիմ որ կարողանան լաւ կանոնաւոր զինուորներ ըլլան»:

890-25. Հեռագիր թիւ 231 եւ 23 Սեպտ.ի 1915 թուակիր, Գահիրէի Քրանսական մինիստրէն արտ. գործոց նախարարին, Բարիկ: Կը յայտնէ որ զօրավար Մաքսուէլ կ'առաջարկէ գէնք տալ հայերուն եւ զիրենք զրկել իրենց լեռները «ուր անոնք ապստամբութեան բոյներ կրնան ստեղծել, ինչ որ իրեն պիտի քաշէ հայ կամաւոր բոլոր երկիրներէն»: Զօրավարը կ'ուզէ որ Քրանսական կառավարութիւնը իր վրայ աննէ հայերու բեռը:

890-29-30. Նամակ 29 Սեպտ.ի 1915 թուակիր Արշակ Զօպանեանէն արտ. գործոց նախարարին: Ճեպէլ-Մուսայի հայերուն իրը զինուոր օդտագործման մասին. «Հայերու անջատ շարժումը այս ատեն ինձ անխոհեմ կը թուի: Ես շատ փափաքելի կը զանեմ որ Գաշնակիցներու գործողութիւն մը՝ հայերու գործակցութեամբ, չուշանայ եւ նոյնիսկ ան զուգադիպի այն մեծ ճիզին հետ որ տեղի պիտի ունենայ Կ. Պոլսոյ դէմ: Ես չեմ կարծեր որ թուրքերը ներկայիս շատ ուժեր ունենան Կիլիկիոյ մէջ»:

890-32-էն 36. Տեղեկագիր թիւ 286 եւ 17 Սեպտ.ի 1919 թրուակիր, Միջերկրականի Քրանսական 3-րդ նաւատորմի ղեկ ատժամեայ հրամանատար գեր-ծովակալ Տարիէնէն ծովային նախարարին. «Երկրորդի հայ տարազիրներու բնակութիւնը եւ սնունդը ապահովելու համար անուշաճ ատժամեայ կարգադրութեանց մասին»: Տեղեկագրին մէջ զրուած է նաեւ հետեւեալը. «Մինչեւ հիմա չկրցայ հաւաքել կատարեալ փաստարկութիւն որ պէտք է գիտցնել տալու այն շարժառիթները, որոնք որոշել տուին Տեսէ զրահաւորի հրամանատարին՝ 3-րդ նաւատորմի ղեկ հրամանատար ծովակալին արտօնու-

թեամբ, հայ բնակչութեան անմիջական պարպումը, եւ նաեւ կատարուած գործողութեանց մանրամասնութիւնները» :

890-39, 40. Նամակ 11 Հոկտ.ի 1915 թուակիր Բարիզի անգլիական դեսպանէն Ֆրանսայի արտաքին գործոց նախարարին : Կը յայտնէ իր կառավարութեան դժգոհութիւնը Եգիպտոս գտնուող հայերու մասին եւ կը նշէ զանոնք տեղւոյն վրայ օգտագործելու անկարելիութիւնը : Ֆրանսական իշխանութիւնները պէտք է շուտով կարգադրեն այս հարցը : Եգիպտոսի անգլիական իշխանութիւնները «կ'առաջարկեն որ խնդրոյ առարկայ անձինք պէտք է զրկուին զործելու Կալիրոյի ծովեզերքը, ուր անոնք կրնան շատ օգտակար ըլլալ» :

890-41. Հեռագիր թիւ 152 եւ 12 Հոկտ.ի 1915 թուակիր, արտաքին գործոց նախարարէն Գահիրէի Ֆրանսական մինիստրին : Վերոյիշեալ նամակին պարունակութիւնը կը հաղորդէ եւ իրմէ կը պահանջէ դիւրացնել գործադրութիւնը այն միջոցներուն, որոնք ձեռք պիտի առնուին հայերը զրկելու աշխատանքի Մուստոսի նաւահանգիստը, եւ որոնց մասին պատերազմական նախարարը պէտք եղած հրահանգները զրկած է Գահիրէի Ֆրանսական զինուորական մարմինին :

890-43. Հեռագիր թիւ 254 եւ 13 Հոկտ.ի 1915 թուակիր, Գահիրէի Ֆրանսական մինիստրէն արտաքին գործոց նախարարին : «Հայերը ցաւով միայն պիտի ընդունին իրր բանուոր ծառայել : Այսուհանդերձ իրենցմէ շատեր ինծի յայտարարեցին որ պիտի համակերպին ատոր, քանզի մեզի հանդէպ երախտագիտութեան պարտք մը ունին» : Հայերը կը յայտնեն նաեւ որ պէտք է՞ որ իրենք իրր թուրք ռազմագերիներ նկատուին Դաշնակիցներու կողմանէ :

890-45. Հեռագիր թիւ 33, եւ 29 Հոկտ.ի 1915 թուակիր, Գահիրէի Ֆրանսական մինիստրէն արտաքին գործոց նախարարին : Կը յայտնէ թէ դժուարութիւններ կան Փոր-Սայիտի տարազերնելու պէտքերը Եգիպտոսի հայ զաղութին կողմանէ հոգալ տալու մէջ : Մինչեւ հիմա հանդանակուած գումարով կարելի է միայն հագուստ եւ ծածկոցներ բաշխել ձեպէլ-մուսայիներուն : Մնունը միշտ կ'ապահովուի անգլիացիներու կողմանէ :

890-48, 49, 50, 51. Տեղեկագիր 2 Նոյ.ի 1915 թուակիր, Միջերկրականի Ֆրանսական 3-րդ Նաւատորմիցի հրամանատարէն ծովային նախարարին, Բարիզ : Հակառակ կ'արտայայտուի հայերուն իրր բանուոր գործածուելուն : «ձեպէլ-Մուսայի հայերը չեն անոնցմէ, որոնք թոյլ տուին որ զիրենք ջարդեն : Անոնք բնաւ չեն այն կրաւորական անձերէն, զորս Եւրոպան վարժուած է տեսնելու տանելին, զրեթէ առանց քրթմնջիւնի, ամենազարհուրելի լուծը» :

Ծովակալը կ'առաջարկէ զինել հայերը եւ զրկել զանոնք փոքր արշաւանքներ ընելու թրքական երկաթուղիի գծին վրայ, Պաքէէի վապուդին եւ կամ Ռաճուի կամուրջը :

890-60, 61, 62: Նամակ թիւ 50 եւ 10 փետրուարի 1916 թվականի, Գահիրէի Ֆրանսական մինիստրէն արտաքին գործոց նախարարին : Կը յայտնէ որ Առաքել Պէյ Նուպար եկած է զինք տեսնելու իրեն հաղորդելու համար Դոկտ. Կիպուրնչի (Նիւ եմբ Թայմըզի խմբագիր) կողմանէ, յանուն ամերիկեան յանձնախումբերու, որոնք կը հետաքրքրուին թուրքիոյ հայոց ճակատագրով, որ իրենք ցաւալի եւ վտանգաւոր կը գտնեն հայերու զինուորագրուելը Դաշնակիցներու կողմանէ, քանզի ասիկա կընայ վրիժառուութեան տեղի տալ դեռ թուրքիոյ մէջ գտնուող հայերու հանդէպ : Մինիստրը կը յայտնէ Առաքել Պէյ Նուպարին թէ հայերու օգտագործումը նախատեսուած է իրենց իսկ փափաքին վրայ եւ «թուրքիոյ հայերու բնաջնջումը հասած կը թուի իր վերջին ծայրին եւ Դոկտ. Կիպուրնչի նկատողութիւնները զժբախտաբար այլեւս քիչ արժէք ունենալ կը թուին» :

Նամակին մէջ գրուած է նաեւ հետեւեալ զեպքի մասին : Ծովակալ Մորո (Միջերկրականի Ֆրանսական Յորդ Նաւատորմի Տրամանատար) այցելութիւնը կ'ընդունի Հնչակեան կուսակցութեան պատկանող երկու անձերու, որոնք իրենց եւ Պօղոս Նուպար Փաշայի անունով «կը խնդրեն արագացնել Փոր-Սայիտի հայ տարագիրներուն զինուորական վարժութիւնը, զինումը եւ անոնց օգտագործումը Ասիոյ մէջ» : Ծովակալը յիշեալ երկու անձերը կը զրկէ կապի անդլիական սպային, որ անոնցմէ կը պահանջէ իրենց խնդրանքը ներկայացնել գրաւոր կերպով : Գրաւոր խնդրագիրը ստանալէ վերջ, կապի անդլիացի սպան, կարծելով որ իրեն ներկայացող անձերը Հայ Ազգ. Միութիւնը կը ներկայացնեն, նամակով մը կը հարցնէ իրենց թէ ի՞նչ պայմաններու մէջ հայերը կընան օգտագործուիլ : Այս նամակին զրկուելէն ծովակալ Մորո անտեղեակ կը մնայ : Վերոյիշեալ երկու անձերը իրենց ստացած գրութիւնը կը փոխանցեն Առաքել Պէյ Նուպարի, որ կը կարծէ թէ ծովակալ Մորոյի կողմանէ առնուած նախաձեռնութեան մը առջեւ կը գտնուի : Եղած քննութիւններէն այնպէս կը հետեւի որ երկու կուսակցականները ինքնանկախ գործած են, ուղելով Դաշնակիցները ստիպել հայերու զինուորագրման եւ այսպիսով՝ Գահիրէի Հայ Ազգ. Միութիւնը դնել կատարուած իրողութեան առջեւ :

Ֆրանսայի մինիստրը կը յայտնէ իր նամակին մէջ որ յիշեալ երկու հայերը (որոնց անունը չի տար) Հայ Ազգ. Միութեան անդամ են, սակայն համակարծիք չեն միւս անդամներուն հետ : Առա-

ջինները կ'ուզեն ուղղակի գործունէութիւն մը՝ կոուելով, մինչդեռ միւսները «կ'ուզեն իրենց պահանջները հետապնդել պարագաներուն ներածին չափ օրինաւոր գործունէութեամբ մը, եւ հարցը կը ձգեն Դաշնակիցներուն՝ ապագային առնելիք որոշումներուն»:

Մինիստրը իր նամակին վերջաւորութեան կը յայտնէ թէ ծոյակալ Մորո իմանալով որ ուզած են զինք խաղի բերել «քիչ համամիտ կը թուի հայերու զինուորական վարժութիւնը շարունակելու»:

890-67. Նամակ 22 Մարտի 1916 թուակիր, Պօղոս Նուպար Փաշայէն ծովակալ Մորոյի: Հակառակ կ'արտայայտուի հայերուն թուրքիոյ դէմ առանձնապէս գործածուելուն: Կը յիշէ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքին ուղերձը, որով կը պահանջուի բոլոր հայ զազութներէն ետ կենալ ամէն քաղաքական գործունէութենէ: Նամակին մէջ կ'ըսուի նաեւ որ «եթէ կան հայեր, որոնք կ'ուզեն եւ կարող են կրուել, անոնք պէտք է զինուորագրուին Դաշնակիցներու զրօշին տակ եւ մաս կազմեն անոնց կանոնաւոր զօրագունդերուն»:

890-69, 70, 71. Տեղեկագիր 8 Ապրիլի 1916 թուակիր, տեղակալ Սէնթ Քէնթէնէն պատերազմական նախարարին: Փոր-Սայիտի տարազիրներուն մասին տեղեկութիւններ կու տայ եւ ի մէջ այլոց կը յայտնէ որ հայերուն թուրքիոյ երկաթուղիի զիծին դէմ գործածութեան ծրագիրը մէկզի դրուեցաւ Պօղոս Նուպար Փաշայի պահանջին վրայ: Ներկայիս մօտ 250 անձ նաւաստիներու կողմանէ կը մարզուին եւ կը յանձնարարէ Օտար Լեզէոնի մէջ ընդունել այն հայերը, որոնք կ'ուզեն կռուիլ:

890-72. Նամակ թիւ 3221-9/11 եւ 21 Մայիսի 1916 թուակիր, պատերազմական նախարարէն արտ. գործոց նախարարին: Պօղոս Նուպար Փաշայի ծովակալ Մորոյի ուղղած զրուցեան պատասխանելով, կը յայտնէ որ կարելի չէ հայերը ընդունել Օտար Լեզէոնի մէջ: (Ծանօթ. 16 Օգոստոսի 1915 թուակիր Փրանսական օրէնքը ասիկա չէր թոյլատրեր: Տես՝ Աստ, էջ 45):

890-74. Հեռագիր թիւ 837 եւ 4 Յուլիսի 1916 թուակիր, Լոնտոնի Փրանսական դեսպանէն արտ. գործոց նախարարին, Բարիդ: Կը յայտնէ թէ Ամբրիկայի հայերը կ'ուզեն որ անգլիացիներու մօտ Հնդկաստանի մէջ դաշնակց, թուրք բանակէն առնուած հայ ռազմազերիները ազատ արձակուին, որպէսզի դաշնակից բանակներու մէջ կռուին թուրքերու դէմ: Դեսպանը կը հարցնէ թէ Ֆրանսան կրնա՞յ յանձն առնել յիշեալներուն ծախքերը, եւ կ'աւելցնէ. «Կիպրոսի մէջ հայկական զօրախումբի մը միայն ներկայութիւնը կրնայ ինքնին մտահոգել թուրքերը»:

890-76. Նամակ 19 Յուլիսի 1916 թուակիր, արտ. գործոց նախարարէն պատերազմական նախարարին: Կը յայտնէ թէ նկատի առնելով Արեւելքի ներկայ կացութիւնը (կ'ակնարկէ արարական ապշուածութեան) Ֆրանսան շահ ունի ներկայ ըլլալու այդ հողամասին վրայ: Կը հարցնէ թէ արդեօք կարելիութիւն կ'ա՞յ հայթաթելու զէնքերը և անձնակազմը, որոնք հարկաւոր են 5000 հոգիէ բաղկացած հայ զօրախումբի մը կազմութեան:

890-85, 86, 87. Նամակ թիւ 150 և 1 Օգոստոսի 1916 թուակիր, Ֆրանսական բանակի ընդհանուր հրամանատար զօրավար Ժոֆրէէն պատերազմական նախարարին: Այն կարծիքէն է որ պէտք է կազմել չորս զումարտակներէ բաղկացած հայկական զօրախումբ մը Ֆրանսացի սպաներէ ղլխաւորուած: Այս միաւորը պէտք է դրուի Սուրիոյ Նաւաբաժինի հրամանատարութեան տակ, քանզի Արեւելքի Բանակը վայրէջն հետու է կարողանալ լաւ պայմաններու մէջ օգտագործելու համար այս զօրախումբը:

890-93. Նամակ թիւ 5140 և 10 Օգոստոսի 1916 թուակիր, պատերազմական նախարարէն արտ. գործոց նախարարին: Կը յայտնէ թէ համաձայն է Կիպրոսի մէջ հայկական միաւորի մը կազմութեան: Կ'առաջարկէ անգլիական կառավարութեան հաւանութիւնը առնել այս մասին և զինուորական առաքելութիւն մը զրկել Արեւելք՝ խնդրելու տեղւոյն վրայ քննելու համար:

890-99. 22 Օգոստոսի 1916 թուակիր նօթով մը արտ. գործոց նախարարը կը պատասխանէ սուրիացի պետերէ եղած առաջարկի մը, Հարաւային Ամերիկա բնակող, իրենց հայրենակիցներէն միաւոր մը կազմելու համար Ֆրանսական զօրջին տակ: Նախարարը կը յայտնէ թէ Ֆրանսան չի կրնար ուղղակի, տեղւոյն վրայ զինուորազրկել սուրիացիները և կ'առաջարկէ սուրիացի կամուարներէ կազմել զումարտակ մը և զայն կցել Կիպրոսի մէջ կազմուելիք հայկական միաւորին:

890-107. Նամակ թիւ 356 և 10 Սեպտ.ի 1916 թուակիր, Գահրէի Ֆրանսական մինիստրէն արտաքին գործոց նախարարին: Կը փոխանցէ Ֆրանսական զինուորական առաքելութեան պետ՝ դեր-դըն-դապետ Պրեմոնտի մէջ զրութիւնը, որ կը յանձնարարէ հայերը օգտագործել, զանոնք Կիպրոսի մէջ մարդէլէ յետոյ: Արդէն 200 հոգի բոլորովին մարդուած են և 200 հոգի ալ կրնան պատրաստ ըլլալ քիչ ատենէն: Կը յայտնէ թէ անգլիացիները կ'ուզեն 200 հայ զրկել Սալոնիկ՝ գործածուելու համար իբր ջորեպան իրենց բանակին մէջ:

890-114. Հեռագիր թիւ 1203, և 13 Սեպտեմբերի 1916 թուակիր, Լոնտոնի Ֆրանսական դեսպանէն արտ. գործոց նախարարին:

րին, Բարիդ: Անգլիական կառավարութիւնը համաձայն է որ հայ կամաւորները մարդուին Կիպրոսի մէջ:

890-123-էն 149. Տեղեկագիրներու եւ նամակներու շարք մը կայ, տարրեր անձերէ եւ տարրեր թուականներով, մեղի ծանօթ վերի հարցերու մասին (հայերու աղատումը Փրանսական նաւարա-ժինի կողմանէ, անոնց հաստատումը Փոքր-Սայիտ, անոնց օգտագործման համար մինչեւ հիմա առաջ քշուած ծրագիրները, եւայլն, եւայլն): Հարկ է յիշել ծովային զօրքերու հարիւրապետ փերոյի տեղեկագիրը 18-5-1916 թուակիր, ուր մանրամասնութիւններ կան ճեպէլ-մուսաջիներու զինուորական վարժութեան մասին: 208 հոգի արդէն բոլորովին մարդուած են եւ կրնան անմիջապէս օգտագործուիլ. «Հայ կամաւորներու միջինը կը կազմէ երեւելի կերպով ինչացի խումբ մը. թերեւս քիչ մը շատ ինչացի կատարեալ կերպով կարգապահ ըլլալու համար: Իրական կարգապահութիւնը հայու նկարագրին չի համապատասխաներ»:

Նոյն հարիւրապետը թուրքիոյ դէմ կատարուելիք որեւէ զինուորական գործողութեան համար հայ կամաւորներու կողմանէ, կ'առաջարկէ հետեւեալ անձերը.

Սումբրին պետը՝ Եսայի Եպոպեան եւ օգնականներ՝ Սերոբ Գասպեան, Պօղոս Գիւսճեան, Սարգիս Արկալեան, Մարտիրոս Պետճեան, Միհրան Աշգարեան, Սարգիս Գապարեան:

890-151. Հեռագիր թիւ 337 եւ 22 Սեպտ.ի 1916 թուակիր Գահիրէի Փրանսական մինիստրէն արտաքին գործոց նախարարին: Կը խնդրէ որ հայերու օգտագործման հարցին լուծում մը տրուի շուտով, «քանզի այս խնդիրը պատճառ կը դառնայ որոշ տհաճութեան մը Փրանսական նաւային ուժերու եւ անգլիական զինուորական իշխանութեան միջեւ»:

890-152 Հեռագիր թիւ 6173-9/11 եւ 23 Սեպտ.ի 1916 թուակիր, պատերազմական նախարարէն Գահիրէի Փրանսական մինիստրին: Կը յայտնէ թէ հաղարապետ Ռոմէօ Եգիպտոս կը զրկուի պէտք եղած քննութիւնները կատարելու, եւ անգլիական իշխանութեանց հետ հաղորդակցելու համար:

890-159, 160. Յուշագիր մը արտաքին գործոց նախարարութեան ընդհանուր քարտուղար Փ. ար Մարտլըրիի կողմէ նախարարին ուղղուած: Որոշ թուական դրուած չէ, սակայն դրութեան մէկ անկիւնը աւելցուած է «Հոկտ. 1916»:

Քարտուղարը կը յայտնէ Պօղոս Նուպար Փաշայի իրեն տուած այցելութեան մասին: Պօղոս Նուպար Փաշան այն կարծիքէն է որ եթէ կոչ ըլլայ հայ կամաւորներ զինուորագրելու Փրանսական գուն-

դի մը մէջ, կարելի է եղիպտոսացիներու եւ ճեպէլ-մուսացիներու մէջ բաւականաչափ թիւով կամաւորներ գտնել գումարտակ մը կազմելու համար: Ան ալիւս նախկին եղծիչ ընդգրկութիւնը չ'ընեն հայ կամաւորներու Ֆրանսայի կողմանէ զինուորապարտեան, սակայն կը խնդրէ զրոյշ ըլլալ որպէսզի թուրքերուն պատրուակ չի տրուի ջարդերը արդարացնելու: Ան կը մաղթէ որ Ֆրանսան իրեն բաժին ըլլալիք թրքական հողամասերուն մէջ ընդունի շատ մեծ թիւով հայեր: Փաշան կը խնդրէ զինք ապահովել որ Կիլիկիան Սուրիայէն պիտի անջատուի կազմելու համար առանձին նահանգ մը, ուր հայեր պիտի ունենան երաշխիքը իրենց կրօնական եւ մշակութային ազատութեան: Ընդհանուր քարտուղարը կը պատասխանէ Նուպար Փաշային որ ինք լիազօրուած չէ այսպիսի հարցերու մասին վիճելու, եւ թէ կանխահաս է որոշել վերջնական բաժանումները հողամասերու, որոնց սեփականութիւնը դեռ անստոյգ է: Բայց կ'ըսէ որ յայտնի է թէ Ֆրանսան միշտ արդարութեան հոգը ունեցած է իր խնամքին վստահուած բնակչութեանց հանդէպ, եւ Փաշան կրնայ վստահ ըլլալ որ հայերը Ֆրանսական զրոյշին տակ պիտի գտնեն խաղաղութիւն, հեշտ կեանք եւ պատիւ:

Ընդհ. Քարտուղարը կ'առաջարկէ նախարարին որ առանց վարանելու, Ֆրանսա՝ ճեպէլ-Մուսայի հայերու ծախքը յանձն առնէ եւ պատրաստէ զանոնք Ֆրանսական ազդեցութեան ռահվիրաները ըլլալու Մերձաւոր Արեւելքի մէջ: «Հայերը աշխատասէր են, խելացի եւ շահի հակամէտ: Եթէ զիտանք զիրենք մեզի բարձրացնել, եւ լաւ ծրարուած կրթութեամբ մը եւ խիստ տնօրէնութեամբ մը զիրենք ազատել այն թերութիւններէն, զորս ստացան զերութեան ատեն, անոնք Փոքր-Ասիոյ մէջ մեր իշխանութեան լաւագոյն տարրերը պիտի կազմեն: Այն ինչ որ պիտի ընենք ներկայիս, ճամբայ պիտի պատրաստէ իրենց հետ ունենալիք մեր ապագայ գործունէութեան»:

Ընդհ. Քարտուղարը կ'առաջարկէ նաեւ որ Պատերազմական նախարարութեան մօտ միջամտուի որպէսզի հազարապետ Ռոմէօ աշխատի Եղիպտոսի հայ կամաւորները եւ Հնդկաստան գտնուող հայ ռազմագերիները միացնել ճեպէլ-մուսացիներուն, հայկական գունդի մը կազմութեան համար:

890-162. Հեռագիր 26 Սեպտ.ի 1916 թուակիր, Գահիրէի Ֆրանսական զինուորական կցորդէն պատերազմական նախարարին: Կը յայտնէ թէ ըստ անգլիացի զօրավար Մըրրէյի յայտարարութեան, հայերը մերժած են Սալոնիկ երթալ իրր ջորեպան ծառայելու համար անգլիական ուժերու մէջ:

890-172. Հեռագիր թիւ 421 եւ 19 Հոկտ.ի 1916 թուակիր, Գահիրէի Փրանսական մինիստրէն արտաքին գործոց նախարարին: Կը յայտնէ թէ զօրավար Մըրրէյ ընդգիծութիւն չ'ընեն որ հայ կամաւորներ զինուորադրուին եւ հաւաքուին Կիպրոսի մէջ. սակայն անոնց մեկնումին հրաման տալէ առաջ կը սպասէ որ Լոնտոնէն իրեն սրաշտանակէս հաղորդուի Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի միջեւ այս մասին գոյացած համաձայնութիւնը:

890-174. Հեռագիր թիւ 1402 եւ 19 Հոկտ.ի 1916 թուակիր, Լոնտոնի Փրանսական դեսպանէն արտաքին գործոց նախարարին: Կը յայտնէ թէ անգլիական կառավարութիւնը պէտք եղած հրահանգները զրկեց Եգիպտոսի անգլիական իշխանութեանց որպէսզի զեւրացուի հայ կամաւորներու մեկնումը Կիպրոս:

890-191. Հեռագիր թիւ 392 եւ 30 Հոկտ.ի 1916 թուակիր, արտաքին գործոց նախարարէն Գահիրէի Փրանսական մինիստրին: «Պօզոս Նուպար փաշան խնդրեց Հանրապետութեան Լոնտոնի դեսպանէն որ հետեւեալ հեռագիրը զրկենք ձեզի, յանձնելու համար Առաքել Պէյ Նուպարի»:

«Կը հաստատեմ կամաւորներու հարցի մասին 6 Հոկտեմբերի նամակս: Բացայայտ երաշխիք ստացած ըլլալով որ Գահահիցնեւրու յաղթանակէն վերջ, մեր ազգային բազմանքները պիտի դոհացւին, կը յանձնարարեմ ձեզի ձեռք առնել տալ բոլոր միջոցները՝ քաջաբերելու եւ զիւրացնելու համար կարելի ամենամեծ թիւով կամաւորներու զինուորագրութիւնը: Պօզոս Նուպար»:

890-193. Նամակ թիւ 468 եւ 19 Նոյ.ի 1916 թուակիր նամակով Գահիրէի Փրանսական մինիստրէն արտաքին գործոց նախարարին: Կը յղէ հազարապետ Ռոմէնոյի երկու տեղեկագիրները:

Առաջինը (թերթ 194-202) տեղեկութիւններ կու տայ հետեւեալ կէտերու մասին.

- Հայ կամաւորներու կազմութեան խնդրին արդի վիճակը:
- Փոր-Սայիտ կայանին հայերը:
- Փոր-Սայիտ կայանին կիները եւ տղաքը:
- Կիպրոսի կայանին վիճակը:
- Զօրագրուելիք հայերուն մարզահամարը:

Երկրորդ տեղեկագիրը (թերթ 203-212) կը վերաբերի հետեւեալ կէտերուն.

- Նիւթական միջոցները, որոնք պէտք է ապահովուին:
 - Եգիպտոսի հայ պետերուն հոգեկան տրամադրութիւնը:
- Բոլորին քով անխտիր թուրքին հանդէպ զօրաւոր ատելութիւն մը

կայ: (Կու տայ անունները թորգոմ Սրբազանի, Առաքել Պէյ Նու-
պարի, եւ այլոց):

– Փոր–Սայիտի կայանին մէջ, բոլոր հայերուն մօտ զօրաւոր
բարի կամեցողութիւն մը կայ դործին յաջողութեան համար:

– Իր տեսակցութիւնը սուրիացի պետերուն հետ, սուրիացի կա-
մաւորներ զինուորագրելու մասին:

Հազարապետ Ռոմէօ կ'եզրակացնէ որ եթէ հարցը կը կայա-
նայ միմիայն ձեպէլ–Մուսայի մէջ զինուորական արշաւանք մը ը-
նելու, ճեպէլ–մուսացիները բաւարար են: Սակայն եթէ այդ ձեռ-
նարկը կը կազմէ յոռաշատահ խումբը իսկական զինուորական զոր-
ծողութեան մը Սուրիոյ եւ Կիլիկիոյ մէջ, պէտք է հասկացողու-
թեան զալ հայ եւ սուրիացի պետերու հետ աւելի լայն աշխատան-
քի մը համար:

Թիւ 890 թղթածրարին մէջ կան մէկական օրինակ 15 Նոյեմ-
բերի 1916 թուակիր պատերազմական նախարարի որոշումէն, եւ թիւ
7966–9/11 եւ 26 Նոյեմբերի 1916 թուակիր նոյն նախարարին հրա-
հանգէն: (Այս վաւերաթուղթերու մասին տես՝ Աստ, էջ 42, 47):

891–6. Հեռագիր 600 թիւ եւ 10 Դեկտ.ի 1916 թուակիր, Գա-
հրէի Փրանսական մինիստրէն արտաքին զործոց նախարարին: Կու
տայ անունները այն եզրպատահաբերուն, որոնք Ազգային Միութեան
կողմանէ նշանակուած են Միացեալ Նահանգներ երթալու, հոն հայ
կամաւորներ արձանագրելու համար. Թէքէեան՝ Ռամկալար կուսակ-
ցութեան, Սապահգիւլեան՝ Հնչակեան կուսակցութեան եւ Հանրմ-
եան՝ Դրօշակի կողմանէ:

891–21, 22, 23, 24, 25. Նամակ թիւ 526 եւ 18 Դեկտ. 1916
թուակիր, Գահրէի Փրանսական մինիստրէն արտաքին զործոց նա-
խարարին: Կը փոխանցէ հարազապետ Ռոմէոյի թիւ 3 եւ 4 Դեկտ.ի
1916 թուակիր տեղեկագիրը հայ կամաւորներու մասին: Տեղեկագի-
րը կը յայտնէ թէ.

– Հայերը շատ համերաշխ կերպով կ'աշխատին եւ իրր փաստ
կը նշէ Թէքէեանի պարագան, որ կը զործակցի անցեալին մէջ իր
աչքերէն մէկուն կորուստին պատճառ եզոզ կուսակցութեան հետ:

– Թորգոմ Սրբազան մեկնած է Հնդկաստան, հոն գտնուող հայ
ոսգմադերիներու կամաւորագրուելուն հարցով:

– Հայ կամաւորներուն առաջին խումբը Կիպրոս մեկնած է 30
Նոյ.ի 1916 թ.ին:

891–45. Հեռագիր թիւ 25 եւ 8 Յունուարի 1917 թուակիր,
Գահրէի Փրանսական մինիստրէն արտաքին զործոց նախարարին:
Կը յայտնէ թէ Հանրմեան եւ Սապահգիւլեան Մարտէյլ մեկնեցան 2
Յուն.ի 1917 թ.ին:

891-65. Հեռագիր թիւ 24 եւ 11 Յուն.ի 1917 թուակիր, արտաքին գործոց նախարարէն Ուաշինկթընի Փրանսական ղեսպանին: Կը յայտնէ որ Հանրմեան եւ Սապահգիւլեան Նիւ-Եորք մեկնեցան, Միացեալ Նահանգներու մէջ հայ կամաւորներ արձանագրելու համար, բայց հայ կուսակցութիւնները համաձայն են այս գործին:

891-77. Հեռագիր թիւ 62 եւ 20 Յուն.ի 1917 թուակիր, Գահիրէի Փրանսական մինիստրէն արտաքին գործոց նախարարին: Կը յայտնէ թէ Տամատեան մեկնած է Մարսէյլ, Միացեալ Նահանգներ անցնելու համար:

891-110. Նամակ թիւ 127 եւ 11 Փետրուարի 1917 թուակիր, Ուաշինկթընի Փրանսական ղեսպանէն արտաքին գործոց նախարարին, Բարիդ: Զարմանք կը յայտնէ որ հայ պատուիրակներ կը զըրկըին Միացեալ Նահանգներ, հոն հայ կամաւորներ արձանագրելու համար: Այսպիսի արարք մը հակառակ է երկրին օրէնքներուն, եւ միջազգային իրաւունքին, քանի որ Միացեալ Նահանգներ չէզոք են:

891-119. Հեռագիր 22 Փետրուարի 1917 թուակիր, արտաքին գործոց նախարարէն Ուաշինկթընի Փրանսական ղեսպանին: Կը յայտնէ թէ Միացեալ Նահանգներու Փրանսական հիւպատոսները իրենք անձնապէս կամաւորներ պիտի չարձանագրեն, այլ պիտի տան պէտք եղած տեղեկութիւնները զինուորապետութեան պայմաններուն մասին եւ պիտի յանձնեն բարի վարուց փկայական մը կամաւորներուն:

891-128. Հեռագիր թիւ 209 եւ 2 Մարտի 1917 թուակիր, Ուաշինկթընի Փրանսական ղեսպանէն արտաքին գործոց նախարարին, Բարիդ: Կը յայտնէ թէ երեք հայ պատուիրակներ հասան Ուաշինկթըն եւ իրեն խոստացան որ խոհեմութեամբ պիտի չարժին իրենց արուած պաշտօնին մէջ:

891-165. Նօթ մը 7 Ապրիլի 1917 թուակիր եւ որ J. W. Թատերը կը կրէ իր ստորագրութիւն: Կը յայտնէ թէ Պօղոս Նուպար Փաշան արտաքին գործոց նախարարութիւն եկած է խնդրելով որ Փրանսական բանակին մէջ գտնուող հայ կամաւորները Արեւելեան Լեզգոնին փոխանցուին:

891-200. Հեռագիր թիւ 348 եւ 16 Մայիսի 1917 թուակիր, արտաքին գործոց նախարարէն Նիւ-Եորքի Փրանսական հիւպատոսին: Կը հրահանգէ որ Պոստոն՝ Պրն. Սիվալլիին փոխանցէ հեռագիր մը, որով զինքը կը շնորհաւորեն իր ունեցած փայլուն յաջողութեան համար, սակայն իրմէ կը խնդրեն որ ապագային կամաւորները Ֆրանսա զրկէ աւելի փոքր խումբերով:

891-209. Հեռագիր թիւ 360 եւ 15 Մայիսի 1917 թուակիր, Գահիրէի Փրանսական մինիստրէն արտաքին գործոց նախարարին:

Կը յայտնէ թէ Գահիրէի Ալլախին Միութիւնը Պոստոնէն՝ Պրն. Հա-
նըմեանէն հետագիրք մը ստացած է: Ըստ այդ հետագրին 5,000 հայ
կամաւորներ պատրաստ են, սակայն, մեկնումի դժուարութիւններ
կան: Ալլախին Միութիւնը կը խնդրէ որ Քրանսական կառավարու-
թիւնը միջամտէ այս մասին Միացեալ Նահանգներու կառավարու-
թեան մօտ:

892-15. Թիւ 621 եւ 13 Յունիսի 1917 թուակիր, հրահանգ
Յրանսայի վարչապետէն ներքին գործոց նախարարին: Կը յայտնէ
թէ Ամերիկայէն եկած կամաւորներէն անոնք, որոնք Ֆիլիպքապէս
անկարող կը նկատուին զինուորական ծառայութեան, պէտք է կոչ-
ւին ծառայելու իրր բանուօր զինուորական գործարաններու մէջ: Ա-
նոնք որ այս լուծումին կողմնակից չեն, պէտք է վերադառնան
Միացեալ Նահանգներ, եթէ ապրուստի միջոցներ չունին:

892-96. Նամակ 26 Յուլիսի 1917 թուակիր, Գահիրէի Քրան-
սական մինիստրէն արտաքին գործոց նախարարին: Կը յղէ զօրավար
Պայյուլի մէկ տեղեկագիրքը Կիպրոս՝ Արեւելեան Լեզէոնի մօտ անօր
կատարած քննութեան շուրջ: Տեղեկագրէն կը յայտնուի որ արդէն
վեց հայկական եւ մէկ սուրիական զասակներ կան պատրաստ, իւ-
րաքանչիւրը 200 հոգիէ բաղկացեալ: Ըստ զօրավարին՝ հայ կամա-
ւորները պիտի շտան իրենցմէ սպասուած արդիւնքը, եթէ զանոնք
չգործածեն Ալեքսանտրէթի շրջանին մէջ, վերադրաւելու համար ի-
րենց հայրենի օճախները:

892-210. Հրահանգ թիւ 7576-9/11 եւ 15 Հոկտ.ի 1917 թուա-
կիր, պատերազմական նախարարին: Կը հրահանգէ որ յետ այսու
Միացեալ Նահանգներէն Յրանսա զրկուող հայ կամաւորներու ա-
ռաքումը տեղի ունենայ Քրանսական հիւպատոսներու միջոցով:
(Ծանօթ. Հայ կամաւորները Միացեալ Նահանգներէն Յրանսա կը
զրկուէին հայ յանձնախումբի մը միջոցով եւ փոխադրութեան հա-
մար ծախսուած գումարը կը փոխադարձուէր Քրանսական կառա-
վարութեան կողմանէ: Թիւ 892 թղթածրարին մէջ 9 Հոկտ.ի 1917
թուակիր նամակ մը կայ, Պօղոս Նուպար Փաշայէն արտաքին գոր-
ծոց նախարարին ուղղեալ, որով կը պահանջուի 20,798.50 տոլարի
գումար մը որպէս ճամբու ծախս, Միացեալ Նահանգներէն մինչեւ
այդ Յրանսա զրկուած հայ կամաւորներուն համար):

892-220. Նամակ 19 Հոկտ.ի 1917 թուակիր, Պօղոս Նուպար
Փաշայէն արտաքին գործոց նախարարին: Կը զանդատի որ փոխա-
դրութեան միջոցներու պակասին պատճառով հայ կամաւորներ եր-
կար ատեն կը սպասեն Մարսէլ՝ Կիպրոս զրկուելու համար: Կը

խնդրէ որ կամաւորները զրկուին պատերազմական պիտոյքներ փոխադրող նաւերով:

892-233, 234, 235. Նամակ 24 Հոկտ.ի 1917 թուակիր, Պաղտատի Ֆրանսական հիւպատոսէն արտաքին գործոց նախարարին, Բարիդ: Կը յղէ Գահիրէի Հայ Ազգ. Միութեան անդամ Տոբթ. Նէվրուզի 20 Հոկտ.ի 1917 թուակիր մէկ զրուիւնը, որով այս վերջինը հիւպատոսին հովանաւորութիւնը կը խնդրէ Պաղտատի մէջ հայ կամաւորներ արձանագրելու համար Արեւելեան Լեզէոնին: (Ծանօթ. Հարցը կը վերաբերի անգլիացիներու մօտ գտնուող հայ սազմագերիներուն Լեզէոնի մէջ զինուորադրուելուն):

892-249. Նամակ թիւ 7984-9/11 եւ 31 Հոկտ.ի 1917 թուակիր, պատերազմական նախարարէն արտաքին գործոց նախարարին: Կը յղէ հատուածներ Արեւելեան Լեզէոնի քննութեան համար Կիպրոս զրկուած զօրավար Պայյուլի տեղեկագրէն:

- Զօրավարը գովեստը կ'ընէ Կիպրոսի մէջ մարզուող հայ կամաւորներուն, սակայն կը մասնանշէ որ Միացեալ Նահանգներէն եկած հայ կամաւորները նուազ կարգապահ եւ նուազ խանդավառ են քան իրենց ընկերները: Ան կ'ենթադրէ որ անոնք ազդուած ըլլան ամերիկեան կառավարութենէն, որ որոշ նկատումներ ունի Արեւելքի հանդէպ:

- Զօրավարը հակառակ է Արեւելեան Լեզէոնին փոքրաթիւ խումբերով զօրձածութեան թրջական ծովեզրեայ հողերուն վրայ, քանզի այդ հողամասերը լաւ պաշտպանուած են: Ան կողմնակից է որ Լեզէոնը Պաղեստինէն մեկնող մեծ յարձակողականի մը մաս կազմէ:

893-15. Հեռագիր 16 Նոյ.ի 1917 թուակիր, Պոսրայի Ֆրանսական հիւպատոսէն արտաքին գործոց նախարարին, Բարիդ: Կը յայտնէ թէ անգլիական իշխանութիւնները զժուարութիւններ կը յարուցանեն հայ կամաւորներու արձանագրութեան համար: Անոնք նոյն ձեւով կը վարուին նաեւ տեղացիներու մօտ գտնուող հայ կիւներու եւ մանուկներու հաւաքման գործին մէջ:

893-33, 34. Յուշագիր 23 Նոյ.ի 1917 թուակիր, արտաքին գործոց նախարարութեան քաղաքական տնօրէնէն, նախարարին ուղղուած: Տնօրէնը կը յայտնէ թէ այցելութիւնը ընդունած է Պօղոս Նուպար Փաշայի եւ Վ. Թէքէեանի: Այս վերջինները եկած են յայտնելու իրենց յուզմունքը զօրավար Պայյուլի առաջարկին մասին, որ կը նախատեսէ Արեւելեան Լեզէոնի զօրձածութիւնը Պաղեստինի ճակատին վրայ: Հայերը կ'ուզեն կռուիլ Սուրիոյ հիւսիսը, ազատելու համար իրենց հայրենակիցները: Տնօրէնը կ'ապահովցնէ երկու

հայերը որ զօրավարին առաջարկը դեռ ընդունուած չէ Քրանսական իշխանութեանց կողմէ :

Քաղաքական տնօրէնը իր յուշագրին մէջ կը գրէ նաեւ հետեւեալը . «Պօղոս Նուպար Փաշան անգամ մը եւս պնդեց փութկոտ հարկաւորութիւնը յայտարարութեան մը, ի նպատակ հայերուն, Քրանսական կառավարութեան կողմէ, եւ նաեւ վերաբերեալ Քրանսական հանրապետութեան հաստատ կամքին զանոնք ապագային զերծ կացուցանելու թուրքերու բռնակալութենէն եւ բռնութիւններէն, եւ անոնց ապահովելու, իր հովանիին տակ, ինքնավարութիւն մը, որ իրեն թոյլ պիտի տայ եւս քան զեւս մասնակից ըլլալ քաղաքակրթութեան բարեփոխումն : Պօղոս Նուպար Փաշան մօտ օրէն ունկնդրութիւն մը պիտի ուզէ Պրն . Փիշոնէն :

«Այս յայտարարութիւնը, ինչպէս յայտնի է, նոյն անհամբուսութեամբ կը սպասուի նաեւ սուրիացիներու կողմանէ : Պրն . Շիւքրի Ղանէմ, Սուրիական Կեդրոնական Կոմիտէի Նախագահը, ինք ալ իր կարգին պիտի ուզէ նախարարին ունկնդրութիւնը :

«Անգլիացիներու յոռաջացումին պատճառով Երուսաղէմի հիւսիսը, պէտք է որ Քրանսական կառավարութեան կողմէ շուտափոյթ յայտարարութիւն մը ըլլայ, որ պիտի ապահովէ Սուրիոյ մեր բարեկամները եւ վերջ պիտի տայ անգլո-եգիպտական կուսակցութեան գաւերուն, որոնք կը ձգտին Անգլիոյ եւ մեր միջեւ 1916 թ .-ին գոյացած համաձայնութիւնը ապարդիւն դարձնել» :

893-66 . Նամակ թիւ 9259-9/11 եւ 26 Դեկտ .-ի 1917 թուակիր, պատերազմական նախարարէն արտաքին գործոց նախարարին : Կը յայտնէ թէ Պրն . Սիվաճեան, Նախագահը Հայ Կամաւորներու Կեդրոնական Կոմիտէի, կ'ուզէ որ իրեն վճարուի Հայ Կամաւորներու Միացեալ Նահանգներէն Ֆրանսա փոխադրութեան ճամբու ծախքը : Պօղոս Նուպար Փաշան ալ իր կարգին կ'ուզէ որ նոյն գումարը իրեն վճարուի : Ֆրանսական զանձատունը Պրն . Սիվաճեանին չի վճարեր, քանզի անոր կոմիտէն պաշտօնական հանգամանք չունի : Եւ որովհետեւ Պրն . Սիվաճեան կը պնդէ թէ Հայ Արդ . Պատուիրակութիւնն ալ նոյն կացութեան մէջ է, պատերազմական նախարարը կը ինզրէ արտաքին գործոց նախարարէն որ իրեն գիտցուի թէ յիշեալ գրամը որու պէտք է վճարուի :

893-161 . Վկայական 27 Դեկտ .-ի 1917 թուակիր, արտաքին գործոց նախարարէն, Պօղոս Նուպար Փաշայի պաշտօնական հանգամանքը հաստատող : «Արտաքին Գործոց նախարարը կը հաստատէ որ Ն . Վ . Պօղոս Նուպար Փաշան, - որ կը բնակի Բարիզ, թիւ 12 Թրոպատէրօ պողոտան - , լիազօրուած է էջմիածինի Կաթողիկո-

սէն՝ բոլոր երկիրներու հայ լուսաւորչականներու հոգեւոր պետը, Գաշնակից Պետութեանց եւ մանաւանդ Փրանսական կառավարութեան մօտ, իրը նախագահը Հայ Ազգ. Պատուիրակութեան, բազաքական կազմուածք մը, որ պաշտօն ունի փափաքներ ներկայացնել եւ պաշտպանել թուրքերոյ եւ Կովկասի հայերուն շահերը»:

893-171. Հեռագիր թիւ 142 եւ 9 Մարտի 1918 թուակիր, Ժորժ Փիքոյէն (Գահիրէ) արտաքին գործոց նախարարին: Կը յայտնէ թէ Միացեալ Նահանգներու մէջ 4000 հայ կամաւորներ, սպասելէ յոգնած, կը զինուորադրուին ամերիկեան բանակին մէջ:

893-179. Հեռագիր 14 Մարտի 1918 թուակիր, արտաքին գործոց նախարարէն Ուաշինկթընի Փրանսական դեսպանին: Կը պահանջէ որ միջամտէ ամերիկեան կառավարութեան մօտ որպէսզի հայ կամաւորներու Ֆրանսա մեկնումը ղրբացուի: Նախարարը կը նշէ բազաքական կարեւորութիւնը Փրանսական դքրօշին ներկայութեան Արեւելքի մէջ:

893-182. Նամակ 15 Մարտի 1918 թուակիր, Պօղոս Նուպար Փաշայէն արտաքին գործոց նախարարին: Կը խնդրէ որ Փրանսական կառավարութիւնը միջամտէ Միացեալ Նահանգներու կառավարութեան մօտ որպէսզի ամերիկեան բանակին մէջ գտնուող հայ կամաւորները Արեւելեան Լեզէոն ղրկուին:

893-189. Հրահանգ թիւ 2177-9/11 եւ 23 Մարտի 1918 թուակիր, պատերազմական նախարարէն ծովային նախարարին: Կը յայտնէ թէ այսուհետեւ Արեւելեան Լեզէոնը կ'անջատուի ծովային ուժերէն, կ'ենթարկուի ուղղակի ցամաքային ուժերուն եւ մաս կը կազմէ Պաղեստինի Ֆրանսական Զօրախումբին: Հայ կամաւորներէ պիտի կազմուի հետեւակազօրքի ղորագունդ մը, բաղկացած երեք գումարտակներէ, որոնցմէ երկուքը արդէն պատրաստ են, իսկ երրորդը՝ մարզուելու վրայ է:

893-248. Հեռագիր թիւ 264 եւ 30 Ապրիլի 1918 թուակիր, Գահիրէի Փրանսական մինիստրէն արտաքին գործոց նախարարին: Կը յայտնէ թէ Գահիրէի Հայ Ազգ. Միութիւնը կը խնդրէ որ հետեւեալ հեռագիրը փոխանցուի Պօղոս Նուպար Փաշայի:

- «Կոչ ւրէք զաղութներու հայերուն, որպէսզի ընդհանուր ղորակոչի ենթարկուին, ինչպէս եղաւ Կովկասի մէջ»:

- «Հրահանգեցէք որ Միացեալ Նահանգներու մէջ կամաւորներու զինուորադրութեան շարժումը վերսկսի»:

Հայկական Լեզէոնի վերաբերեալ չորս թղթածրարներէն զատ, որոնց պարունակութեան կարեւոր մասերը տուինք նախորդ էջերուն

մէջ, Ֆրանսայի Արտաքին Գործոց Նախարարութեան արխիւներուն մէջ կը գտնուին երեք ուրիշ թղթածրարներ, որոնց մէջ եւս կան վաւերաթուղթեր հայերը հետաքրքրող, նոյն ժամանակամիջոցին վերաբերեալ: Այդ թղթածրարներու վերնագիրն է .

Guerre 1914-1918 Turquie - Arménie

Թղթածրարներու թիւերն են .

- Թիւ 887, Օգոստոս 1914-էն Դեկտեմբեր 1915
- Թիւ 888, Յունուար 1916-էն Մարտ 1917
- Թիւ 889, Ապրիլ 1917-էն Մայիս 1918:

Այս թղթածրարներէն քաղած եմ շատ քիչ թիւով նոթեր, զորս կու տամ ստորեւ:

887-95. Հեռագիր թիւ 951 եւ 16 Մայիսի 1915 թուակիր, Լոնտոնի Փրանսական դեսպանէն արտաքին գործոց նախարարին, Բարիդ: Կը յայտնէ թէ Սըր Նիքոլսըն կողմնակից չէ որ Դաշնակիցները յայտարարութիւն մը ընեն թուրքերու կողմէ եղած հայկական ջարդերը գատապարտող: Սըր Նիքոլսըն կ'ըսէ որ հայերը թուրքերոյ դէմ ըմբոստութեան մէջ ըլլալ կը թուին: (Ծանօթ. 24 Մայիսի 1915 թ.ին Դաշնակից Պետութիւնները ըրին այդ յայտարարութիւնը, այդ մասին տես՝ Աստ, էջ 47):

887-132. Նամակ 27 Մայիսի 1915 թուակիր, Պոզոս Նուպար Փաշայէն արտաքին գործոց նախարարին, Բարիդ: Իր շնորհակալութիւնները կը յայտնէ Դաշնակիցներու 24 Մայիսի 1915 թուակիր յայտարարութեան համար:

887-241. Նիւ եոբf Թայմզ թերթի 1 Դեկտ.ի 1915 թիւէն կտրօն մը, որ կը պարունակէ նախկին նախագահ Թ. Ռուզվելթի 24 Նոյ.ի 1915 թուակիր նամակին պատճէնը: Յիշեալը ցաւ կը յայտնէ որ «իր երկիրը աւելին չ'ընէր իրենց վայրագութեամբ եւ ծաւալով աննախընթաց եղող այն ոճիրներուն առիթով, որոնք են Հայաստանի ջարդերը»:

888-91. Նամակ 11 Հոկտ.ի 1916 թուակիր Ֆրանսայի պետական նախարար Տենիս Քոչէնէն արտաքին գործոց նախարարին: Կը յղէ «Փոր-Սայիտի ձեպէլ-Մուսայի հայ տարագիրներու կայանին Հայ Երիտասարդութեան անդամներուն» կողմանէ իրեն զրկուած զրութիւն մը, որով անոնք կը յայտնեն իրենց պատրաստակամութիւնը ծառայելու Ֆրանսական զրօշի տակ: Գրութեան հետաքրքրական կողմը անոր հայատառ թուրքերէն ըլլալն է: Ստորագրողներն

են Մարտիրոս Պաճաճեան, Ք. Գոչունեան, Սերոր Գապաղեան եւ Սարգիս Անտոնեան :

888-123. Նամակ 8 Նոյ.ի 1916 թուակիր, Պօղոս Նուպար Փաշայէն Պրն. Պրիանի (վարչապետ եւ արտաքին գործոց նախարար) : Ակնարկելով Պրն. Պրիանի 14 Հոկտ.ի 1916 թ.ին, ծերակուտական Լուի Մարթինի ուղղուած նամակին, Պօղոս Նուպար Փաշա կ'ըսէ .

«Դուք անդամ մը եւս մեզի կու տաք կազմուրիչ ապահովութիւնը թէ «երբ արդար հատուցումներու ժամը հնչէ Ֆրանսան պիտի չմոռնայ Հայ ազգին կրած ցաւազին աղէտները եւ Ան, իր Դաշնակիցներուն հետ համախորհուրդ, պիտի առնէ հարկ եղած միջոցառումները անոր ապահովելու համար խաղաղութեան եւ զարգացումի կեանք մը» : Արդարեւ Հայաստան իր ճակատագիրը զրաւ ձեռքերուն մէջ Ֆրանսայի եւ իր Դաշնակիցներուն, որոնք կը կուտին իրաւունքի, արդարութեան եւ ազգայնութեան սկզբունքին յաղթանակին համար» : (Ծանօթ. Պօղոս Նուպար Փաշայի գրութեան չափերով մէջ զըրուած մասը Պրն. Պրիանի նամակին բառերն են) :

889-5. Նամակ 14 Ապրիլի 1917 թուակիր, Արշակ Զօպանեանէն Ֆրանսայի վարչապետին : Կը խնդրէ որ չէզոք երկիրներ իրենց վրայ առնեն Սուրբոյ եւ Միջագետքի մէջ գտնուող հայերու պաշտպանութիւնը, փոխանակ Միացեալ Նահանգներու, որոնք պատերազմին կը մասնակցին այլեւս :

24 Ապրիլի 1917 թուակիր գրութեամբ մը վարչապետը Պրն. Զօպանեանի նամակը կը յղէ արտաքին գործոց նախարարին խնդրելով որ պատշաճը տնօրինուի այդ մասին :

889-7. Նամակ արտաքին գործոց նախարարէն Ֆրանսական Ղեկավարին, Ուաշինկթըն : Պրն. Զօպանեանի նամակին մէկ օրինակը կը յղէ, հրահանգելով որ դիմէ Միացեալ Նահանգներու կառավարութեան, տեղեկանալու համար թէ այս վերջինը ինչ կը խորհի ընել այդ մասին : (Ծանօթ. Այս նամակին թիւը եւ թուականը չունիմ. չեմ յիշեր թէ անոնք գրութեան վրայ չկային, թէ՛ ես նօթագրելու մոռցած եմ) :

889-173. Նամակ 23 Դեկտ.ի 1917 թուակիր, Պօղոս Նուպար Փաշայէն արտաքին գործոց նախարարին : Ծնորհակալութիւն կը յայտնէ նախարարին, 27 Դեկտ.ի 1917 թ.ին, Ֆրանսական խորհրդարանի մէջ, իր ըրած յայտարարութեան համար : «Եթէ Հանրապետութեան կառավարութիւնը արդէն մեզի տուաւ բազմաթիւ ապացոյցներ իր վեհանձն համակրանքին, եւ ապահովութիւնը՝ իր պաշտպանութեան, մեր ազգային բաղձանքներու իրականացման,

այսուհանդերձ առաջին անգամն է խորհրդարանին առջև, քաղաքական մեծ վիճարանութեան մը ընթացքին, կառավարութեան ամուսնով, մենահեղինակաւոր անգամներէն մէկը պաշտօնական կերպով յիշեց Հայաստանը՝ կարգին այն ազգերուն, որոնց պատասխանումը մաս կը կազմէ Ֆրանսայի եւ իր Դաշնակիցներուն պատերազմի նպատակներուն :

«Այս յայտարարութիւնը, որ համաձայն է Լոյս ժորժի եւ Պալֆուրի ըրածներուն բրիտանական կառավարութեան անունով, կ'ամրացնէ մեր վստահութիւնը թէ Դաշնակիցներու վերջնական յաղթանակին՝ հայերու համեստ եւ արդարացի բազմաւնջները պիտի իրարականանան, եւ Ֆրանսայի եւ իր Դաշնակիցներուն պաշտպանութեան տակ, անոնք, ազատուած թրքական լուծէն, պիտի կարենան վերահաստատել իրենց ազգային կեանքը» :

ՆՕԹԵՐ ԱՐԵԻԵԼԵԱՆ ԿԱՄ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵԳԻՈՆԻ ՄԱՍԻՆ
ԲԱՂՈՒԱԾ ՖՐԱՆՍԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՍՊԱՍԱՐԿՈՒԹԵԱՆ
ԱՐԵԻԻՆԵՐԷՆ

Ֆրանսական Բանակի Պատմական Սպասարկութեան արխիւները Արեւելեան կամ Հայկական Լեգէոնի մասին կը կրեն հետեւեալ վերնագիրը .

Levant – Légion d'Orient. L. O.

Վաւերաթուղթերը զետեղուած են հինգ թղթածրարներու մէջ, որոնց թիւերն են .

Levant – Carton 1. L. O.

Levant – Carton 2. L. O.

Levant – Carton 3. L. O.

Levant – Carton 4. L. O.

Levant – Carton 5. L. O.

Այս վաւերաթուղթերը լքուած երեսոյթ մը ունին : Անոնք չունին Արտաքին Գործոց Նախարարութեան վաւերաթուղթերուն, ինչպէս նաեւ Ֆրանսական Բանակի Պատմական Սպասարկութեան ուրիշ վաւերաթուղթերուն խնամուած, թուականի կարգով դրուած եւ թուագրուած էջերով դասաւորումը թղթածրարներու մէջ : Վաւերաթուղթերը բաժնուած ըլլալ կը թուին թղթածրարներու մէջ առանց նկատի առնելու անոնց մեթոտաւոր օդտպորժումը : Այս բանը կրնայ արդիւնք եղած ըլլալ այն իրողութեան թէ Երկրորդ Հա-

մաշխարհային պատերազմի ընթացքին այդ արխիւնները ենթարկւեցան բազմաթիւ տեղափոխութեանց, եւ թերեւս ալ այն բանին որ Լեզէոնի պատմութեամբ շատ հետաքրքրուողներ չեղան որպէսզի այդ վաւերաթուղթերուն տրուէր պէտք եղած խնամքը: Ուրեմն իմ տալիք նօթերը թղթածրարներու կարգով պիտի չըլլան, այլ վաւերաթուղթերուն թուականի կարգով: Իւրաքանչիւր նօթին սկիզբը պիտի սամ թղթածրարին թիւը:

Ֆրանսական Բանակի Պատմական Սպասարկութեան արխիւներուն մեծ մասը օգտագործած եմ աշխատասիրութեանս Արեւելեան կամ Հայկական Լեզէոնի յատկացուած բաժնին մէջ: Վերոյիշեալ վաւերաթուղթերը պիտի չկրկնեմ ստորեւ, սակայն հարկ եղած պարագային պիտի տամ անոնց լրացուցիչ կէտերը:

Levant, Carton 1. L. O. Ֆրանսայի պատերազմական նախարարին որոշումը, 15 Նոյեմբերի 1916 թուակիր, Արեւելեան Լեզէոնի ստեղծման վերաբերեալ: (Տես՝ Աստ, էջ 42):

Levant, Carton 1. L. O. Պատերազմական նախարարին հրահանգը, թիւ 7966-9/11 եւ Նոյ. 1916 թուակիր, Արեւելեան Լեզէոնի կազմակերպութեան վերաբերեալ: (Տես՝ Աստ, էջ 47):

Levant, Carton 1. L. O. Պատերազմական նախարարին հրահանգը, թիւ 4006-9/11 եւ 27 Մայիսի 1917 թուակիր: Այն հայերը եւ սուրիացիները, որոնք Արեւելեան Լեզէոնի կազմութեանն առաջ պինուորազրուած էին Ֆրանսական Օտար Լեզէոնի մէջ, կրնան անցնիլ Արեւելեան Լեզէոն, եթէ կը փափաքին:

Levant, Carton 4. L. O. Պատերազմական նախարարին նօթը թիւ 5506-9/11 եւ 6 Օգոստոսի 1916 թուակիր: Կը հրահանգէ որ հայ պատուիրակութեան մը արտօնութիւն տրուի որպէսզի ան այցելէ պուլկարական բանակէն առնուած ռազմազերիներուն, անոնց մէջէն արձանագրելու համար հայ կամաւորներ Արեւելեան Լեզէոնի համար:

Levant, Carton 4. L. O. Նամակ 10 Օգոստոսի 1918 թուակիր, Պօղոս Նուպար Փաշայէն արտաքին գործոց նախարարին: Կը յայտնէ թէ Միացեալ Նահանգներու կառավարութիւնը թոյլ չի տար իր բանակին մէջ դառնուող հայերուն, ըլլան անոնք ամերիկեան քաղաքացի թէ ոչ, միանալու Արեւելեան Լեզէոնին:

Levant, Carton 2. L. O. Հեռագիր թիւ 8026-9/11 եւ 13 Նոյ.ի 1918 թուակիր, պատերազմական նախարարէն Պաղեստինի - Սուրբոյ Ֆրանսական Ուժերու հրամանատար զօրավարին: Այս վերջինի առաջարկը ընդունելով նախարարը կը հրահանգէ որ Արեւելեան Լեզէոնի մէջ ծառայելու համար եղած յանձնառութիւնները

այլևս մէկ կամ երկու տարուան համար ըլլան, փոխանակ պատե-
րազմի տեւորութեան համար ըլլալու, նկատի առնելով որ պատե-
րազմը վերջ գտած է :

Levant, Carton 2. L. O. Սրբազրութիւն թիւ 8029-9/11 եւ
13 Նոյ.ի 1918 թուակիր, պատերազմական նախարարին Արեւելեան
Լեզէոնի կազմակերպութեան վերաբերեալ թիւ 7966-9/11 եւ 26 Նոյ.ի
1916 թուակիր նախարարական հրահանգին : Լեզէոնի մէջ զինուորազ-
րուող նոր կամաւորներու յանձնառութիւնը մէկ կամ երկու տար-
ւան համար պիտի ըլլայ (փոխանակ պատերազմի տեւորութեան հա-
մար ըլլալու) եւ ենթական պէտք է յանձն առնէ ծառայելու Արե-
ւելքի մէջ (փոխանակ յանձն առնելու «կոտելու համար Թուրքիոյ
գէմ», ինչպէս նախատեսուած էր առաջ) :

Levant, Carton 2. L. O. Նամակ թիւ 8054-9/11 եւ 19 Նոյ.ի
1918 թուակիր, պատերազմական նախարարէն Հայ Ազգային Պատ-
ւիրակութեան նախագահին : Կը յայտնէ վերոյիշեալ փոփոխութիւն-
ները, որոնք տեղի պիտի ունենան Հայ կամաւորներու յանձնառու-
թեան աքտին մէջ :

Levant, Carton 2. L. O. Հեռագիր թիւ 780 եւ 30 Դեկտ.ի
1918 թուակիր, Արեւելքի Ֆրանսական Բարձր Գոմիսէր Ժորժ Փի-
թրոյէն արտաքին գործոց նախարարին, Բարիկ : Կը յայտնէ իր հա-
ւանութիւնը Հայ Ազգ. Պատուիրակութեան պահանջքին որ Արեւել-
եան Լեզէոնը բաժնուի Հայկական եւ սուրիական մասերու եւ Հայ-
կական դումարակները ստանան «Հայկական Լեզէոն» անունը : Ան
կ'աւելցնէ. «Քրականութեան մէջ այս բաժանումը արդէն կատար-
ւած է : Սուրիական միւսուորը պահուած է Լիբանան, մինչ Հայկա-
կան միւսուորները զրկուած են Կիլիկիա» : (Տես՝ Ատտ, էջ 43-44) :
(Ծանօթ. Պրն. Վահան Փորթուղալեան, որ Հայկական Լեզէոնի մէջ
ծառայեց տեղակալի աստիճանով, իր ինծի ուղղած 2 Դեկտ.ի 1970
թուակիր նամակով կը յայտնէր թէ երբ Բարիկէն Բարձր Գոմիսէր
Ժորժ Փիթրոյի կարծիքը հարցուցած են Արեւելեան Լեզէոնի բաժան-
ման մասին, այս վերջինը ուղած է իրմէ որ այդ մասին նօթ մը ներ-
կայացնէ իրեն : Պրն. Փորթուղալեան իր անձնական արխիւներուն
մէջ պահած ըլլալով այդ նօթէն օրինակ մը, բարեհաճեցաւ անիկա
ինծի զրկել : Պրն. Փորթուղալեան նկատի առնելով օրուան կացու-
թիւնը, Արեւելեան Լեզէոնի ստեղծման քաղաքական նպատակները,
Հայ կամաւորներու մօտ տիրող հողեփշտակը, կը յանձնարարէ, իր
16 Դեկտ.ի 1918 թուակիր նօթով, զրական արդիւնք տալ այդ դօ-
րախումբին Հայկական եւ սուրիական լեզէոններու բաժանման պա-
հանջքին, եւ կը ներկայացնէ օգտակար առաջարկներ Հայկական
միւսուորներու ղոյափշտակին բարելաւման համար) :

Levant, Carton 2. L. O. Նամակ թիւ 17 եւ 3 Յունուարի 1919 թուակիր, արտաքին գործոց նախարարէն պատերազմական նախարարին: Կը յայտնէ Հայ Ազգ. Պատուիրակութեան պահանջը Արեւելեան Լեզէոնի բաժանման մասին, եւ ըսելէ ետք թէ Պրն. Ժորժ Փիքոն «միմիայն առաւելութիւններ կը տեսնէ որ հետեւանք տրուի Հայ Ազգ. Պատուիրակութեան առջարկին», կը հարցնէ պատերազմական նախարարին կարծիքը այդ մասին:

Levant, Carton 5. L. O. Հեռագիր թիւ 31/G եւ 5 Յունուարի 1919 թուակիր, Արեւելքի Փրանսական Զօրախումբերու հրամանատար զօրավարէն պատերազմական նախարարին: Կը յայտնէ թէ զօրավար Ալենպի կը հրահանուէ իրեն Հայկական Լեզէոնը քաշել Կիլիկիայէն եւ զայն փոխարինել հնդկական պրիկատով մը: Ֆրանսացի զօրավարը կ'աւելցնէ. «Ես ամէն ինչ ըրի առաջինը ըլլալու Կիլիկիան գրաւելու Փրանսական գունդերով, եւ յաջողեցայ գրաւել զայն ամբողջութեամբ հակառակ բոլոր պէտք եղած միջոցներու պակասին, բայց հիմա ստիպուած եմ խոնարհիլ Գլխաւոր Զօրավարին հրամաններուն, (Ծանօթ. Կ'ակնարկէ զօրավար Ալենպիի, որ հրամանատարն էր Մերձաւոր Արեւելքի զաշնակից ուժերուն), հակառակ անոր որ այս պարպումը այնքան ծանր է մեր ազգային արժանապատուութեան համար»:

Levant, Carton 2. L. O. Նամակ թիւ 192-9/11 եւ 7 Յունուարի 1919 թուակիր, պատերազմական նախարարէն արտաքին գործոց նախարարին: Իր հաւանութիւնը կու տայ Արեւելեան Լեզէոնի հայկական եւ սուրիական լեզէոններու բաժանման:

Levant, Carton 2. L. O. Հրահանգ թիւ 546-9/11 եւ 18 Յունուարի 1919 թուակիր, պատերազմական նախարարի: Կը պաշտօնականացնէ Արեւելեան Լեզէոնի բաժանումը եւ «Հայկական Լեզէոն» անունը կու տայ հայերէ բաղկացեալ չորս զումարտակներուն:

Levant, Carton 5. L. O. Հեռագիր թիւ 277 եւ 20 Յունուարի 1919 թուակիր, Բարձր Գոմիսէր Ժորժ Փիքոյէն արտաքին գործոց նախարարին: Կը յայտնէ թէ զօրավար Ալենպի հակառակ է որ Կ. Պոլիս գտնուող հայ կամաւորները զինուորագրուին Հայկական Լեզէոնի մէջ:

Levant, Carton 5. L. O. Հեռագիր թիւ 371 եւ 5 Մարտի 1919 թուակիր, Բարձր Գոմիսէր Ժորժ Փիքոյէն արտաքին գործոց նախարարին: Կը յայտնէ թէ զօրավար Ալենպի հրահանգած է Արեւելքի Փրանսական Զօրախումբերու հրամանատար զօրավարին որ Հայկական Լեզէոնը Կիլիկիայէն քաշէ եւ Մարոք ղրկէ:

Levant, Carton 4. L. O. Նամակ 23 Ապրիլի 1919 թուակիր, Պողոս Նուպար Փաշայէն պատերազմական նախարարին: Կը յայտնէ հետեւեալը.

– Պատերազմը վերջացած չըլլալուն, քանի որ դեռ խաղաղութիւն չէ եղած, պէտք է պահել կամաւորները իրենց նախկին յանձնառութեան աքտին արամազրութեանց համաձայն: «Պէտք է յստակ կերպով պայմանադրուի թէ հայ կամաւորները պարտաւոր են ծառայելու միմիայն Հայաստանի մէջ, ըստ Արեւելեան Լեզնոնի համար իրենց ստորագրած ատաջին յանձնառութեան մէջ ընդունուած սկզբունքին, որ չվթարացաւ Պաղեստինի–Սուրիոյ կռիւններուն իրենց մասնակցութեամբ, քանզի այդ կռիւնները ձեռք բերին իրենց հայրենիքի ազատագրումը, ինչ որ իրենց զինուորագրութեան նպատակն էր»:

– Պէտք է արտօնել Սուրիոյ, Կիլիկիոյ եւ այլուր գտնուող հայերու կամաւորագրութիւնը:

– Խաղաղութեան վեհաժողովէն վերջ հայ կամաւորներու զօրացումը կարգադրել Հայ Ազգ. Պատուիրակութեան հետ համաձայնարար:

Levant, Carton 3. L. O. Նոթ թիւ 4826-9/11 եւ 22 Մայիսի 1919 թուակիր, պատերազմական նախարարէն Պրն. Մարթէնի: (Ծանօթ. Խորհրդարանի պիւտճէի յանձնախումբին տեղեկարբեր): Նոթը պատմականը ընելէ ետք Արեւելեան Լեզնոնի կազմութեան, կ'աւելըրնէ. «Հայկական Լեզնոնը, որ ներկայիս կը գտնուի Կիլիկիա, պիտի անցնի Միացեալ Նահանգներու հրամանին տակ, եւ անոր կողմանէ պիտի մտակարարուի, եթէ այս պետութիւնը ստանձնէ Հայաստանը պաշտպանելու մանտան»:

Levant, Carton 5. L. O. Նոթ թիւ 4100-9/11 եւ 29 Յուլիսի 1919 թուակիր, արտաքին գործոց նախարարէն պատերազմական նախարարին: Կը յղէ Պրն. Փորթուզալեանի 6 Յուլիսի 1919 թուակիր տեղեկագիրը: (Ծանօթ. Պրն. Վահան Փորթուզալեան Արեւելեան Լեզնոնի մէջ ծառայեց 1917 թ. Մարտէն սկսեալ, իբր Փրանսացի սպայ, քանի որ Փրանսահայտակ էր: 1918 թ.ին, զինազաղարէն ետք, զօրացրուեցաւ եւ վերազարձաւ Ֆրանսա, սակայն ատեն մը վերջ վերստին պաշտօնի կոչուեցաւ Կիլիկիոյ մէջ: Ֆրանսա գտնուած միջոցին անձնական հանդամանքով (ինչպէս ինք կը շեշտէ իր դրութեան մէջ) տեղեկագիր մը ներկայացուցած է Հայկական Լեզնոնի մասին, ուղղուած արտաքին գործոց նախարարին):

Պրն. Փորթուզալեանի գրութիւնը կը բաղկանայ հինգ մասերէ.

– Արեւելեան Լեզնոնի կազմութիւնը:

- Արեւելեան Լեզէոնի գործունէութիւնը ռազմաճակատին վրայ:

- Թուրք բանակէն առնուած հայ ռազմագերիներէ կազմուած հայկական 4-րդ գումարտակը:

- Կիլիկիոյ գրաւումը Հայկական Լեզէոնի կողմանէ:

- Հայկական Լեզէոնի արդի վիճակը:

Պրն. Փորթուզալեան իր գրութեան մէջ կորովի սրշտպանողականը կ'ընէ Լեզէոնի կամուրներուն եւ կը նշէ կարգ մը Քրանսացի սպաներու հակահայ վարմունքը, բան մը, որ կը բացատրէ պատահած անկարգապահութիւնները:

Levant, Carton 3. L. O. Զեկուցադիր թիւ 2494/M եւ 25 Օգոստոսի 1919 թուակիր, գնդապետ Պրեմոնէն Արեւելքի Ֆրանսական Զօրախումբերու հրամանատար գորավարին: Արտայայտուելով մի քանի լեզէոնականներու անկարգ վարմունքին, կ'ըսէ. «Անկարգութեան ողին որ յայտնուեցաւ Հայկական Լեզէոնի մէջ արդիւնքն է այն յուսախարութեան զորս անոնք (լեզէոնականները) ունեցան այն բանով որ մենք զիրենք շառաջնորդեցինք Հայաստան, ինչպէս իրենք կը յուսային: Ինական պայմաններու մէջ, Քրանսացի լաւ անձնակազմով մը - կամաւոր, ընտրուած եւ պարզեւնեցող քաջներուած հայ լեզուին ծանօթանալու - ներկայ անպատեհութիւնները պիտի չնորոգուին»:

Levant, Carton 5. L. O. Պաշտօնադիր թիւ 10394-9/11 եւ 17 Դեկտ.ի 1919 թուակիր, պատերազմական նախարարէն Արեւելքի Ֆրանսական Զօրախումբերու հրամանատար գորավարին: Հակառակ կ'արտայայտուի Հայկական Լեզէոնի մէջ երկու նոր միաւորներու կազմութեան համար խնդրուած արտօնութեան եւ կը յանձնարարէ Կիլիկիոյ մէջ կազմել Օտար Լեզէոնի գումարտակ մը, թուրքերէ եւ քիւրտերէ բաղկացեալ: Եւ կ'աւելցնէ.

«Զեմ կրնար ընդունիլ հայ կամաւորներու զինուորագրութեան վերսկսումը, զորս դուք հրահանգած էք, հետեւեալ պատճառներով.

«Մենք շահ չունինք մեծցնելու, ոչ իսկ պահելու թիւը այս լեզէոնին, որուն կարեւորութիւնը, արդարացուած պատերազմի ընթացքին, այլեւ չի համապատասխաներ խաղաղեցման գործին, զոր պարտաւոր ենք շարունակելու Սուրիոյ եւ Կիլիկիոյ մէջ ամենայն անկողմնակալութեամբ: Հարկ է, այսօր, բնակչութեան բոլոր մասերուն տալ շատ յստակ տպաւորութիւնը թէ մենք կ'ուզենք աշխատակցիլ բոլորին հետ առանց ցեղի եւ կրօնքի խտրութեան»:

Նախարարը իր գրութիւնը կը վերջացնէ հրահանգելով որ հայկական գումարտակներու թիւը նուազեցնեն երկուքի եւ բարձրացնեն թիւը Սուրիական Լեզէոնի գումարտակներուն:

Levant, Carton 4. L. O. Հեռագիր 15 Յունուարի 1920 թվականի, Արեւելքի Բանակի ընդհանուր հրամանատար զորավարէն պատերազմական նախարարին: Կը յայտնէ անհրաժեշտութիւնը հայ կամաւորներու զինուորապետութեան մինչեւ որ նոր ուժեր հասնին Ֆրանսայէն:

Levant, Carton 3. L. O. Հեռագիր թիւ 272 եւ 5 Փետրուարի 1920 թուականի, Արեւելքի Բանակի ընդհանուր հրամանատար զորավարէն Կիլիկիոյ Շրջանի հրամանատար զորավարին: Կը յայտնէ թէ դէպքերու ներկայ վիճակին պատճառով զինք կ'արտօնէ նոր կամաւորներ արձանագրել Հայկական Լեզէոնի համար:

Levant, Carton 3. L. O. Հեռագիր թիւ 365 եւ 17 Փետրուարի 1920 թուականի, Կիլիկիոյ Շրջանի հրամանատար զորավարէն Արեւելքի Բանակի ընդհանուր հրամանատար զորավարին: Կը պնդէ որ Հայկական Լեզէոնը դարձեալ երեք գումարտակներ ունենայ փոխանակ երկուքի: «Իմ անձնական կարծիքով մեծապէս օգտակար է վերականգմել Հայկական Լեզէոնը հազար հոգիէ բաղկացեալ երեք գումարտակներով, ինայելու համար Փրանսական արիւնը խիստ կլիմայով այս երկրին մէջ»:

Levant, Carton 3. L. O. Հեռագիր թիւ 394/1 եւ 28 Փետրուարի 1920 թուականի, Կիլիկիոյ Շրջանի հրամանատար զորավարէն Արեւելքի Բանակի ընդհանուր հրամանատար զորավարին: Կը յայտնէ թէ անկարելի է հայեր զինուորապետել Օտար Լեզէոնի համար, քանի որ անոնք կ'ուզեն կռուիլ միմիայն Հայկական Լեզէոնի շարքերուն մէջ իրենց հայրենիքին համար: Եւ կ'աւելցնէ. «Պարտք կը զգամ յայտնելու թէ Հայկական Լեզէոնի հանդէպ մեր ունեցած ակնբերել անփութութիւնը ծանր հետեւանքներ պիտի ունենայ քաղաքական տեսակէտէն հայերու հոգեվիճակին վրայ, որոնք արդէն մեզ կը մեղադրեն որ զիրենք կը յանձնենք թուրքերու մոլուցքին»:

Levant, Carton 5. L. O. Պաշտօնագիր թիւ 177/2L եւ 2 Մարտի 1920 թուականի, Արեւելքի Բանակի ընդհանուր հրամանատար զորավարէն Կիլիկիոյ Շրջանի հրամանատար զորավարին: Կը յիշեցնէ պատերազմական նախարարին թիւ 10394-9/11 եւ 17 Դեկտ.ի 1919 թուականի պաշտօնագիրը եւ կը հրահանդէ որ Հայկական Լեզէոնը աստիճանաբար վերածուի երկու գումարտակներու, իւրաքանչիւրը միայն երկու դասակներէ բաղկացած:

Levant, Carton 2. L. O. Հեռագիր թիւ 2492/1 եւ 29 Մարտի 1920 թուականի, Կիլիկիոյ Շրջանի հրամանատար զորավարէն Արեւելքի Բանակի ընդհանուր հրամանատար զորավարին: Կը յայտնէ թէ Հայկական Լեզէոնը այլեւս ունի միայն երկու գումարտակներ, իւրաքանչիւրը երկու դասակներէ բաղկացած:

Levant, Carton 4. L. O. Զեկուցադիր թիւ 40/S եւ 14 Ապրիլի 1920 թուակիր, Հայկական Լեզէոնի հրամանատար հազարապետէն Կիլիկիոյ Շրջանի հրամանատար զօրավարին: Կը յայտնէ թէ տասնեակ մը հայ զինուորները դատալիք եղած են հետերնին տանելով իրենց զէնքերը: Կ'առաջարկէ որ Հայկական Լեզէոնը շուտով լուծարքի ենթարկուի:

Levant, Carton 4. L. O. Նոթ թիւ 3149/1 եւ 20 Ապրիլի 1920 թուակիր, Կիլիկիոյ Շրջանի հրամանատար զօրավարին: Վերի զեկուցադիրը կը յիշ Արեւելքի Բանակի ընդհանուր հրամանատար զօրավարին, յայտնելով իր հաւանութիւնը Հայկական Լեզէոնի լուծարքին:

Levant, Carton 5. L. O. Հեռագիր թիւ 373/2L եւ 22 Ապրիլի 1920 թուակիր, Արեւելքի Բանակի ընդհանուր հրամանատար զօրավարէն Կիլիկիոյ Շրջանի հրամանատար զօրավարին: Կը հաստատէ իրեն եղած առաջարկը Հայկական Լեզէոնի մնացած երկու գումարտակները մէկի վերածելու մասին:

Levant, Carton 4. L. O. Հեռագիր թիւ 7531 եւ 1 Մայիսի 1920 թուակիր, Արեւելքի Բանակի ընդհանուր հրամանատար զօրավարէն Կիլիկիոյ Շրջանի հրամանատար զօրավարին: Ակնարկելով Հայկական Լեզէոնի հրամանատարին եւ Կիլիկիոյ Շրջանի հրամանատարին զրութեանց Լեզէոնի կացութեան մասին, կը հրահանուի. «Ձեզ կ'արտօնեմ սխիւլ հիմակուրնէ այդ զունդին լուծարքին աստիճանական կարգով մը, զոր դուք պիտի որոշէք»:

Levant, Carton 4. L. O. Հեռագիր թիւ 2282/3 եւ 31 Մայիսի 1920 թուակիր, Կիլիկիոյ Շրջանի հրամանատար զօրավարէն Արեւելքի Բանակի ընդհանուր հրամանատար զօրավարին: Կը յայտնէ թէ ներկայ պարագաներու բերումով անկարելի է Հայկական Լեզէոնը լուծարքի ենթարկել: Լեզէոնի կէսը կը գտնուի Մէլտան-էքպէզ, որ Ատանայէն կտրուած է:

Levant, Carton 3. L. O. Տեղեկագիր 14 Յուլիսի 1920 թուակիր, Հայկական Լեզէոնի հրամանատար հազարապետէն Արեւելքի Առաջին Պրիկատի հրամանատարին: Ի մէջ այլոց կը զրէ նաեւ հետեւեալը. «Պետութեան զրամբ խնայելու համար, յաջողեցայ մինչեւ հիմա լեզէոնականներուն մաշեցնել տալ հին հազուստներ եւ կոշիկներ: Սակայն եթէ ներկայ կացութիւնը կը սպառնայ շարունակելի (Ծանօթ. այսինքն եթէ լեզէոնականները դրօշի տակ պահուին զեռ) պիտի պարտադրուիմ ուղել կտաւէ ամբողջ համազգեստ մը, եւ զոյգ մը կոշիկ՝ Հայկական Լեզէոնի մէջ գտնուող իւրաքանչիւր անհատի համար»:

Levant, Carton 4. L. O. Հեռագիր թիւ 1474/2L եւ 22 Յուլիսի 1920 թուականի, Արեւելքի Բանակի ընդհանուր հրամանատար զօրավարէն պատերազմական նախարարին, Բարբի: Կը յայտնէ թէ Հայկական Լեզէոնի ամբողջական զօրացումը տեղի չէ ունեցած քանզի անոր զինուորներուն մէկ մասը կը գտնուի ձիւհանի մէջ, որ թուրքերու կողմանէ պաշարուած է. կարելի չէ զօրացրել նման կացութեան մէջ գտնուող զինուորներ:

Levant, Carton 4. L. O. Հեռագիր թիւ 13718 եւ 27 Յուլիսի 1920 թուականի, Արեւելքի Բանակի ընդհանուր հրամանատար զօրավարէն Կիլիկիոյ Շրջանի հրամանատար զօրավարին: Կը կրկնէ իր հրահանգները Հայկական Լեզէոնի լուծարքին վերաբերեալ: «Կը հաստատեմ կանխաւ տրուած հրամանները Հայկական Լեզէոնի լուծարքին համար որ պէտք է տեղի ունենայ անմիջապէս որ պարագաները ներեն»:

Levant, Carton 4. L. O. Հեռագիր թիւ 15154/1 եւ 16 Օգոստոսի 1920 թուականի, Կիլիկիոյ Շրջանի հրամանատար զօրավարէն Արեւելքի Բանակի ընդհանուր հրամանատար զօրավարին: «Կ'առաջարկեմ 1 Սեպտեմբերը որպէս թուական Հայկական Լեզէոնի լուծարքին»:

Levant, Carton 4. L. O. Այս թղթածրարին մէջ առանց թիւի, թուականի եւ ստորագրութեան յուշագիր մը կայ որ կը թուի գրուած ըլլալ սպայակոյտի սպայի մը կողմանէ Արեւելքի Բանակի ընդհանուր հրամանատար զօրավարին համար, անոր առնելիք որոշումը պատրաստելու նպատակով: Կ'ենթադրեմ որ յուշագիրը գրուած ըլլալու է Մարտ կամ Ապրիլ 1920 թ.ին: Հոն կը կարդանք ի մէջ այլոց.

«Հոգեվիճակը որ ներկայիս կը տիրէ Հայկական Լեզէոնի մէջ եւ դասակարգութիւնները որ տեղի կ'ունենան հոն, գէնք եւ հագուստեղէն տանելով, կը պարտադրեն այս գունդին զօրացումը առանց սպասելու որ թուրքիոյ հետ թշնամութիւնները վերջ գտնեն, ինչպէս կը նախատեսէ 24 Հոկտ.ի 1919 թուականի հրամանագիրը: (Մալթոյի Ս. Ս. հրամանագիրը կը տրամադրէր որ հայ եւ սուրիացի կամաւորներու պատերազմի տեսողութեան համար ստորագրած յանձնառութեան վաւերականութիւնը երկարաձգուած է մինչեւ թուրքիոյ հետ խաղաղութեան դաշինքին կնքուիլը: (Տես՝ Աստ, էջ 59-60)):

«Նախարարական հրահանգները կը տրամադրեն որ մենք շահ ունինք ձգելու որ Հայկական Լեզէոնը մարի եւ մտածենք Կիլիկիոյ մէջ ստեղծել Օտար Լեզէոնի գումարտակ մը, թուրքերէ եւ քրիստոնէքէ բաղկացեալ:

«Ասով մէկտեղ նախարարական հրահանգները կը պատուիրեն զգոյշ ըլլալ հայկական դումարտակներու ջնջումին մէջ, այլուստ զինուորներու պակասը եւ Կիլիկիոյ զօրախումբերու յոգնութիւնը մեզ կը պարտադրեն հայերու զօրացրումը աստիճանաբար կատարել»:

ԲԱՅԱՏՐՈՒԹԻՒՆ ՄԸ(*)

Արեւելեան Լեզէոնը իր կազմութեան թուականէն (15 նոյ.ի 1916 թ.) մինչեւ 1918 թ.ի Մարա ամիսը ենթակայ էր Փրանսական ծովային ուժերու «Սուրիոյ Նաւարածին»ին (Division Navale de Syrie): 1918 թ.ի Մարաէն սկսեալ ան մաս կազմեց «Պաղեստինի - Սուրիոյ Ֆրանսական Ուժեր»ուն (Détachement Français de Palestine-Syrie), որ իր կարգին մաս կը կազմէր «Արեւելքի Դաշնակից Ուժեր»ուն (Forces Alliées du Levant), զօրավար Ալենպիլի հրամանատարութեան տակ:

Լիրանանի զբաւումէն ետք (1918 թ. Հոկտ.), Փրանսական ուժերը ստացան «Արեւելքի Ֆրանսական Զօրախումբեր» անունը (Troupes Françaises du Levant): Զօրախումբերու հրամանատարն էր Համբլէն: Արեւելեան Լեզէոնը մաս կը կազմէր այս զօրախումբերուն:

1919 թ.ի Դեկտ.ին, Զօրավար Կուրօ նշանակուեցաւ Ֆրանսական Բարձր Գոմիսէր Սուրիոյ եւ Կիլիկիոյ, փոխարինելով Փորֆ Փիքոն, եւ միեւնոյն ատեն՝ ընդհանուր հրամանատար Արեւելքի Ֆրանսական Ուժերուն, որոնք ստացան «Արեւելքի Բանակ» (Armée du Levant) անունը: Հայկական Լեզէոնը այս բանակին միաւորներէն մէկն էր:

Կիլիկիոյ Շրջանին հրամանատարն էր զօրավար Տիւֆիէօ: Այս զօրավարը պետն էր Ֆրանսական Առաջին, կամ՝ Կիլիկիոյ Զօրաբաժինին: Հայկական Լեզէոնը իր հրամանատարութեան ենթակայ էր:

Արեւելեան Լեզէոնի հայկական դումարտակները «Հայկական Լեզէոն» անունը ստացան 18 Յունուարի 1919 թ.ին:

*) Աշխատասիրութեան մէջ փակագիծի մէջ դրուած «Ծանօթագրութիւն»-ները տրուած են հեղինակին կողմէ. անոնք չկան վաւերաբուլղերու բնագրից մէջ:

THE ARMENIAN LEGION

GEN. A. KARAMANOUKIAN

(Summary)

After a heroic defence against the Turkish aggression, the Armenians of Moussa-Dagh were safely carried to Port Sa'id by the French navy. As a token of their gratitude, the Armenians of Moussa-Dagh volunteered to be enrolled in the French army to fight against the Turks and reoccupy their homeland. On November 15, 1916, by a ministerial decree, the French government permitted the formation of the volunteers' regiment, which later was named the Eastern Legion. A great number of Armenians, mainly from the USA, and also from France and Egypt, joined the Eastern Legion. After being trained in Cyprus, the Eastern Legion joined the offensive in Palestine, organised by Gen. Alenby in 1918. Later in the year the Eastern Legion brought her share to the occupatoin of Cilicia.

In the beginning of the year 1919, the Eastern Legion was devided into two units, namely, the Armenian Legion and the Syrian Legion.

From the day of her formation, the Eastern Legion gave way to legal problems, related to the legionaries' rankings, rights of order, payments and pensions. It also had her political problems. The triple agreement of London in the year 1916, had the intention of creating an autonomous Cilicia for the Armenians, and the Legion was to be the founding stone of the Armenian Army. But the Anglo-French conflict in the Middle East jeopardized the initial plan. At first, on legal bases, France was able to reject an English demand for dissolving the Legion. But later, because of her own political gains and lead by a turkophile policy, France, in Sept. 1920, ordered the dissolution of the Armenian Legion.

(In pages 60-89, the author gives the numbers and the contents of those documents concerning the Legion. These are found in the archives of Foreign Ministry of France, and the Historical Service of French Army).